

Το Κρυφό Σχολειό κι η Ιστορία: Οι πηγές, οι μαρτυρίες, η αλήθεια.

Γιώργος Κεκαυμένος

«Όποιος ελέγχει το παρελθόν,
ελέγχει το μέλλον»

Γεώργιος Όργουελ, 1984.

*Διονυσίου Καλλιάρχου, του τιθέντος την ψυχήν
υπέρ των προβάτων, αιωνία η μνήμη.*

Είναι γνωστό ότι οι αναθεωρητές ιστορικοί θέλουν με κάθε θυσία να αποσυνδέσουν τελείως την εκκλησία από την επανάσταση του 1821, και συνακόλουθα, από όλα τα ιστορικά γεγονότα, στα οποία το σύγχρονο Ελληνικό κράτος χρωστάει την ύπαρξή και την ελευθερία του. Γι' αυτό οτιδήποτε συνδέει τον Ελληνισμό με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη χαρακτηρίζεται αυτόματα ως μύθος. Ένας από αυτούς τους «μύθους» είναι και το κρυφό σχολειό. Και μάλιστα όχι ένας της σειράς, αλλά ίσως ο κυριότερος. **Ο** μύθος.

Είναι αλήθεια πως σχετικά με το κρυφό σχολειό είχα κάποια στιγμή κλονιστεί από τα λεγόμενα των αναθεωρητών ιστορικών, γιατί τα επιχειρήματά τους έμοιαζαν απόλυτα και αναντίρρητα και ο λόγος τους απέπνεε τέτοια σιγουριά και βεβαιότητα, που πραγματικά δεν άφηνε το παραμικρό περιθώριο αμφισβήτησης και αμφιβολίας. Από την άλλη, μου φαινόταν πολύ «ύποπτη» και η συμπεριφορά των ιστορικών του πατριωτικού χώρου, τους οποίους έβλεπα, όταν γίνονταν λόγος για το κρυφό σχολειό, ή να μασάνε τα λόγια τους ή να χαμογελάνε «πονηρά» και με νόημα...

Άλλωστε, ακόμη και ο παπά-Γιώργης Μεταλληνός, ο οποίος είναι γνωστός και για τις βαθιές ιστορικές του γνώσεις, ειδικά στο θέμα του κρυφού σχολειού είναι σαφής και στην τοποθέτησή του: Το θεωρεί ξεκάθαρα μύθο, διότι πιστεύει πως είναι «ατεκμηρίωτο ιστορικά ως προς τη διαθρυλούμενη μορφή του». Βέβαια, «θρύλος» αυτός, προσθέτει, «έχει οπωσδήποτε υπόσταση», αλλά «με την έννοια ότι την οργανωμένη παιδεία, αδύνατη για την εποχή αυτή, αναπλήρωνε η ανεπίσημη και ταπεινή φροντίδα της εκκλησίας, στους νάρθηκες των ναών και στις μονές. **Τίποτε όμως δεν αποδεικνύει επίσημα καθιερωμένη και συστηματική δίωξη της παιδείας από τους Τούρκους**»[1]. Και για τα περαιτέρω παραπέμπει στην «σπουδαία ανάλυση του Άλκη Αγγέλου στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους»[2]. Δηλαδή, ο παπα-Γιώργης αναπαράγει εδώ τον σκληρό πυρήνα της αναθεωρητικής επιχειρηματολογίας για την απόρριψη του κρυφού σχολειού, μια επιχειρηματολογία που θα δούμε σε όλες της τις λεπτομέρειες αμέσως παρακάτω.

Καθώς όμως συνέχιζα να ασχολούμαι με το θέμα και να «ψάχνομαι» σχετικά, ήρθε σε γνώση μου μια παράγραφος από την ιστορία του '21, του μεγάλου μας ιστορικού Διονύση Κόκκινου, ο οποίος λέει εκεί επί λέξει τα εξής:

«Ο παπάς κάτω από τα ράκη του ράσου του κρατεί το ψαλτήρι και πηγαίνει να μάθη τα παιδιά, που τον περιμένουν, να διαβάζουν. Ομιλεί ακόμη εις τα παιδιά και δια τους μεγάλους ανθρώπους που εδόξασαν άλλοτε αυτόν τον τόπον. Διδάσκει την ολίγη ιστορίαν που γνωρίζει και αυτός. **Το κρυφό σχολειό δεν είναι θρύλος.** Το συνετήρησε παρά τας διώξεις, παρά την

αξιοθρήνητον έλλειψιν παντός μέσου, παρά την φοβεράν πίεσι τόσων αμέσων αναγκών που θα ήτο φυσικόν να οδηγήσουν προς τον εξισλαμισμόν, ο βαθύτατος πόθος του τυραννουμένου έθνους να υπάρξη»[3].

Η διαβεβαίωση αυτή του Δ. Κόκκινου, πως «το κρυφό σχολειό δεν είναι θρύλος», γυρόφερνε συνέχεια στο μυαλό μου και δε μ' άφηνε στιγμή να ησυχάσω και να πιστέψω έτσι ήσυχα κι απλά τα επιστημονικά θέσφατα των αναθεωρητών ιστορικών, αλλά και εκείνων του πατριωτικού ρεύματος. Και αυτό γιατί ήξερα και ξέρω τι σημαίνει Δ. Κόκκινος για τα θέματα της τουρκοκρατίας και του 1821: Η σχεδόν μοναδική και απόλυτη αυθεντία, μιας και ήταν ο μόνος ίσως άνθρωπος που γνώριζε αυτήν την εποχή τόσο καλά και σε τέτοιο βάθος.

Από τότε αποφάσισα να ψάξω το θέμα του κρυφού σχολειού όσο λεπτομερέστερα και πιο αναλυτικά μπορούσα. Για να καταλάβω από πού αντλούσε ο Κόκκινος τούτη δω την βεβαιότητά του. Αλλά, όταν αποφασίζεις να ασχοληθείς με ένα τόσο αμφιλεγόμενο και δύσκολο θέμα, είσαι υποχρεωμένος να διεξέλθεις όλες τις σχετικές με το θέμα σου απόψεις. Και όχι μόνον αυτό, αλλά πρέπει επιπλέον να τις αναλύσεις, να τις αξιολογήσεις και φυσικά, πρώτ' απ' όλα, να αναζητήσεις και να παραθέσεις όλες τις υπάρχουσες πηγές. Μια τέτοια δουλειά δεν είναι δυνατόν να εξαντληθεί στα ασφυκτικά όρια μιας μικρής και συνοπτικής εργασίας. Αντίθετα, απαιτούνται δεκάδες σελίδες με τα παραθέματα από τις πηγές, την βιβλιογραφία και με την σχετική ανάλυση.

Έτσι προέκυψε αυτή εδώ η μελέτη, η οποία απευθύνεται σε όλους εκείνους που θέλουν πραγματικά να μάθουν ποια είναι η ιστορική αλήθεια για το κρυφό σχολειό, ένα ιδιαίτερα δύσκολο και περίπλοκο θέμα. Γι' αυτό και όσοι θα μπουν στον κόπο να την διαβάσουν, δεν θα πρέπει να υπολογίσουν ούτε τον κόπο που θα χρειαστεί να καταβάλουν, ούτε τις πολλές (ηλεκτρονικές!) σελίδες που θα πρέπει να διαβάσουν, όσο κι αν κάτι τέτοιο τους φανεί ιδιαίτερα βαρετό ή κουραστικό. Γιατί, δυστυχώς, ούτε για την ιστορία υπάρχει βασιλική οδός...

Άλλωστε, οι αναθεωρητές ιστορικοί όλους εμάς που υπερασπιζόμαστε τον «μύθο» του κρυφού σχολειού μας έχουν ψέξει, με το δίκιο τους, για «πολλαπλές και μικρές σε έκταση δημοσιεύσεις»[4]. Ηρθε λοιπόν η ώρα μια και καλή να τους διαψεύσουμε.

Το κρυφό σχολειό στην σύγχρονη έρευνα.

Όπως ξεκαθαρίζουν οι αναθεωρητές ιστορικοί, «για το «κρυφό σχολειό» η ιστοριογραφία έχει αποδείξει οριστικά πλέον ότι δεν υπήρξε»[5], «καθώς δεν υπάρχει καμία μαρτυρία από την εποχή της τουρκοκρατίας που να αφήνει περιθώρια για παρόμοιες υποθέσεις»[6]. Ξεκινώντας «με του Crusius το βασικό έργο *Turcograecia* (1584), σε ολόκληρη την Τουρκοκρατία δεν σώζεται καμία πληροφορία, ακόμη και έμμεση, που να μνημονεύει την ύπαρξη κρυφού σχολειού, έστω και για τα πιο δύσκολα –ως προς τις σχέσεις με τον κατακτητή– για τον Ελληνισμό χρόνια, δηλαδή την περίοδο αμέσως μετά την Άλωση»[7].

Αν όμως είναι έτσι τα πράγματα, τότε πώς δημιουργήθηκε αυτός ο «μύθος»; Ποιο ήταν το βασικό υπόστρωμα, το οποίο επέτρεψε την ανάπτυξή του; Στα ερωτήματα αυτά μας απαντούν και πάλι οι αναθεωρητές ιστορικοί: «Η διαδικασία παραγωγής του μύθου του κρυφού σχολειού επιτυγχάνεται [...] με την κατασκευή μιας λόγιας παράδοσης που βασίζεται στο μύθευμα της

απαγόρευσης και καταδίωξης της εκπαίδευσης των Ελλήνων από τους Τούρκους και προβάλλει το κρυφό σχολειό ως διαδικασία διατήρησης της εθνικής συνείδησης και του πόθου της ελευθερίας, υπό τη σκέπη της ορθοδοξίας»[8]. Αυτός ακριβώς είναι και ο «πυρήνας του μύθου». Από την μια οι «βάρβαροι» και «απολίτιστοι» «Τούρκοι», που εμποδίζουν τους Έλληνες να μάθουν γράμματα και από την άλλοι οι Έλληνες, «που έχουν μέσα τους τη φλόγα της φιλομάθειας και κάνουν τα πάντα για να μορφωθούν. Έτσι, σε όλες τις επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που ζουν Έλληνες, δημιουργούνται τα «κρυφά σχολεία» σε εκκλησίες και μοναστήρια»[9]. Με άλλα λόγια «ο κατασκευασμένος μύθος του κρυφού σχολείου υπονοεί τη ρητή απαγόρευση προς τους Έλληνες υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας να φοιτούν σε σχολεία, να ιδρύουν τέτοια και να τα στελεχώνουν, παραποιώντας, έτσι, όψεις της καθημερινής ζωής των ανθρώπων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας»[10].

Αυτό όμως που κατά τους αναθεωρητές ιστορικούς συνέβαινε, ήταν ακριβώς το αντίθετο: «Οι Τούρκοι ποτέ δεν απαγόρεψαν τα σχολεία»[11]. Γι' αυτό «καμιά απαγόρευση σχολείου δεν έχει επισημανθεί, κανένας, ούτε ο ελάχιστος υπαινιγμός δεν έχει εντοπισθεί στα χρόνια της τουρκοκρατίας»[12]. «Ούτε βρέθηκε κανένα φιρμάνι ή άλλη διαταγή του κυριάρχου που να απαγορεύει τη λειτουργία χριστιανικών σχολείων και να καθιστά αναγκαία την καταφυγή στο «κρυφό σχολειό»[13]. Και ενώ «υπάρχουν πάμπολλες ιστορικές μαρτυρίες για αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων, [...] όμως δεν υπάρχει καμιά που να σχετίζεται με άρνηση ιδρύσεως ή με κλείσιμο σχολείων»[14]. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο «δεν υπάρχει καμιά ιστορική πηγή που να μαρτυρεί ότι οι τουρκικές αρχές απαγόρευαν τη λειτουργία σχολείων ή ότι έκλεισαν κάποιο σχολείο»[15].

Γιατί άλλωστε οι Τούρκοι «να ενοχληθούν από την ύπαρξη σχολείων»[16]; Πραγματικά, «δεν είχαν» κανέναν «λόγο να εμποδίσουν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση»[17]. «Οχι βέβαια γιατί διαπνέονταν από φιλελεύθερες αρχές, αλλά γιατί αδιαφορούσαν εντελώς για τις εσωτερικές υποθέσεις των ραγιάδων»[18]. Αυτή «η αδιαφορία των Οθωμανών για τη μόρφωση και η σχετική ανεκτικότητα έναντι των υποδούλων επέτρεψε την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξή τους και τη λειτουργία εκπαίδευσης, στοιχεία που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού»[19]. «Η επιστημονική έρευνα διαθέτει πλήθος τεκμηρίων για τη λειτουργία σχολείων. Έτσι, σε όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας γνωρίζουμε κατά καιρούς δεκάδες σχολεία –στοιχειώδη, μεσαία ή ανώτερα– σε όλο το γεωγραφικό πλάτος και μήκος του ελληνικού χώρου, που λειτουργούσαν ανεμπόδιστα, καθώς και δεκάδες δασκάλων, μαθητών, χορηγών σχολείων και εγγράφων σχετικών με την εκπαίδευση»[20].

«Ποτέ, λοιπόν, ο Τούρκος, ο αγράμματος, δε μπόδισε το Χριστιανό γράμματα να μαθαίνει, και μονάχα πολύ σπάνια έμπαινε στη μέση να χωρίζει τους δασκάλους άμα πιάνονταν από τα μαλλιά και γινόνταν σκάνταλο με τα μεγάλα τους σκολειά»[21]. Και αφού «ο Οθωμανός κατακτητής δεν είχε απαγορεύσει τη λειτουργία σχολείων, τι χρειαζόνταν [λοιπόν] τα «κρυφά»[22];

Αντίθετα, «η εκπαίδευση στην ελληνική γλώσσα ήταν ευρέως διαδεδομένη (υπό την σκέπη του Πατριαρχείου) και δεν διωκόταν ουδαμού στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Απόδειξη ότι υπήρχαν εκατοντάδες σχολεία στα Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία, επιπλέον της περιφήμης Πατριαρχικής Ακαδημίας στο Φανάρι»[23], τα οποία «λειτουργούσαν ανενόχλητα και επίσημα [...] (στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, στις Κυδωνιές αλλά και στον ελλαδικό χώρο)»[24]. «Μάλιστα, κατά τον 18ο αιώνα, η ανανέωση της παιδείας ήταν τόσο αισθητή, ώστε οι Έλληνες (για την ακρίβεια οι Ρωμιοί, τα μέλη του Γένους) να υπερτερούν των πάντων στην Οθωμανική αυτοκρατορία από άποψης μόρφωσης»[25]. Και όχι μόνο αυτό, αλλά «όποιος ήθελε

μπορούσε να μάθει ελληνικά, σερβικά, βουλγαρικά κ.ο.κ. χωρίς να παρενοχλείται από τους κατακτητές»[26]. Κανονικό linguaphone η Οθωμανική αυτοκρατορία!

Έτσι, «κατά την τουρκοκρατία [...] και μεγάλος αριθμός κανονικών σχολείων λειτουργούσε και κανένας δεν εμπόδιζε τη λειτουργία τους»[27]. Έτσι, «και μόνο το γεγονός ότι λειτουργούσαν –φανερά βέβαια– εκατοντάδες ελληνικά σχολεία σε πόλεις και χωριά δηλώνει ότι δεν υπήρχε λόγος υπάρξεως κρυφών σχολείων»[28], γι' αυτό και το κρυφό σχολειό «ουδέποτε κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας υπήρξε –ή συνέτρεχε λόγος για να υπάρξει»[29]. «Οι Έλληνες είχαν την ελευθερία και την ευθύνη να αποφασίσουν για την εκπαίδευσή τους χωρίς άμεσες δυναστικές πολιτιστικές επιρροές»[30]. Και αν έως τα τέλη περίπου του 16ου αιώνα είχαμε έλλειψη σχολείων –μην στεναχωριέστε! Αυτό «εξηγείται από εσωτερικούς λόγους (αγροτικός χαρακτήρας υποδούλων, έλλειψη πόρων και δασκάλων), ενώ οι Οθωμανοί κατακτητές ενδιαφέρονταν μόνο για την υποταγή των υποδούλων και την καταβολή φόρων»[31].

Βέβαια, η παραπάνω εξήγηση αποτελεί μια κάπως «ουδέτερη» και «συμβιβαστική» θέση για το πρόβλημα της παρακμής των «ελληνικών γραμμάτων», η οποία δεν ικανοποιεί καθόλου τους πιο ριζοσπαστικούς αναθεωρητές ιστορικούς. Σύμφωνα μ' αυτούς λοιπόν, τούτη η παρακμή «δεν οφείλεται στην οθωμανική διοίκηση, αλλά στην αδιαφορία και την προκατάληψη της εκκλησίας, η οποία ήθελε να περιορίσει τα γράμματα και την παιδεία στις θεολογικές σπουδές για τα στελέχη της και στα κολλυβογράμματα για τους υπόλοιπους»[32].

Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν πως το κρυφό σχολειό είναι ένα «κατασκευασμένο γεγονός»[33], ένας ακόμη νεοελληνικός μύθος[34], «ένα ιστορικό ψέμα»[35], και –ακόμη περισσότερο– μια καθαρή «ανοησία»[36]. «Και είναι τόσο πειστικές οι αποδείξεις, ώστε δε μιλούν πια γι' αυτό ούτε τα σχολικά βιβλία(!)»[37]. Γι' αυτό πρέπει και η εκκλησία, με αφορμή την εκλογή του νέου αρχιεπισκόπου, «να σεβαστεί την επιστημονική γνώση και την πρόοδο», μιας και «δεν την ωφελεί σε τίποτε να επιμένει, για παράδειγμα, στα Κρυφά Σχολεία»[38].

Και επειδή ο φόβος φυλάει τα έρμα, επιβάλλεται να ξέρουμε από δω και πέρα με τι θα ασχολούμαστε και με τι όχι. Διότι «είναι μάταιο –και σφάλμα– να αναζητούμε [...] ιστορικά επιχειρήματα [...] για να καταπολεμήσουμε έναν μύθο(!)»[39]. Έτσι, «το ερώτημα [...] που πρέπει πια να μας απασχολήσει συστηματικότερα δεν είναι αν υπήρξε ή όχι Κρυφό Σχολειό. Σε αυτό η απάντηση είναι οριστικά αρνητική»[40].

Πίσω από τον «μύθο» για το κρυφό σχολειό κρύβεται τελικά μια «ανακρίβεια» και ένα «στερεότυπο», η αντίληψη πως «η οθωμανική αυτοκρατορία ήταν «απολίτιστη» και «καθυστερημένη», και συνεχώς βίαη έναντι των Ελλήνων και άλλων χριστιανών»[41]. Όμως ο Ελληνισμός κατά την τουρκοκρατία «δεν κινδύνεψε ποτέ από τον κατακτητή να αφανιστεί», γιατί κάτι τέτοιο ο κατακτητής «όχι μόνον δεν το επιδίωξε, αλλά και δεν το επιθυμούσε»[42]. Τα «περί «400 χρόνων τουρκικού ζυγού» ήταν ένας μεγάλος Μύθος», αφού «η Οθωμανική αυτοκρατορία [...] θεωρούσε τους Ρωμιούς και το Πατριαρχείο συνεταίρους της στη διοίκηση της αχανούς χώρας»[43]. Γι' αυτό και «η οθωμανική περίοδος ως και το 1914 μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις πλέον ευνοϊκές συμβιώσεις κυρίαρχων μουσουλμάνων και υποτελών χριστιανών»[44].

Υπεύθυνη για τα παραπάνω «στερεότυπα» είναι η «ιστοριογραφική παράδοση» που «δημιουργήθηκε τον περασμένο αιώνα στο πλαίσιο του εθνικού

κράτους, δεδομένου ότι η ελληνική ιστοριογραφία, επηρεασμένη από τα ρεύματα του ρομαντισμού και του θετικισμού αλλά και από τον θριαμβεύοντα εθνικισμό, αναπτύχθηκε ως εθνική ιστοριογραφία». Γι' αυτό και «μόνον μετά την επανάσταση του 1821 μερικοί λόγιοι της εποχής, διεκτραγωδώντας τα παθήματα του Ελληνισμού κατά την τουρκοκρατία, υπαινίχθηκαν -χωρίς να αναφέρουν κανένα συγκεκριμένο παράδειγμα- ότι η παιδεία, όπως και η εκκλησία, ήταν υπό διωγμόν»[45]. Συγκεκριμένα, «η πρώτη διατύπωση της αντίληψης ότι οι Οθωμανοί κατέτρεχαν τα σχολεία των χριστιανών διατυπώνεται από τον Στέφανο Κανέλλο σε μια επιστολή του προς τον Γερμανό Ίκεν το 1822», διότι φυσικά «παρόμοια άποψη δεν έχει διατυπωθεί πουθενά έως τότε»[46].

Σήμερα η νέα αυστηρά επιστημονική ιστορική τάση «σημαίνει αναθεώρηση της βασικής [...] ερμηνείας της οθωμανικής κληρονομιάς: ότι η οθωμανική περίοδος της ιστορίας τους υπήρξε μια «αλλότρια» επιβολή στις αυτόχθονες χριστιανικές κοινωνίες που είχε τη μορφή «ζυγού»[47], καθώς μέχρι τώρα «η εθνική αφήγηση, από τον Κοραή ως τον Παπαρηγόπουλο» δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να «αποσιωπά την οθωμανική περίοδο και να τη διανθίζει με ιστορίες για σφαγές, γενίτσαρους, χορό του Ζαλόγγου και κρυφά σχολεία»[48].

Και ποιος είναι υπεύθυνος για την καλλιέργεια του μύθου του κρυφού σχολειού; Για όλους συνολικά τους αναθεωρητές ιστορικούς, την ευθύνη δεν θα μπορούσε να την έχει κανένας άλλος, παρά μόνον ο «συνήθης ύποπτος», η εκκλησία[49], καθώς «αυτές οι ιστορίες είναι μύθοι που δημιουργήθηκαν από την Εκκλησία για να ενισχύσει το γόητρό της»[50]. Ο μύθος του κρυφού σχολειού, όπως και οι υπόλοιποι εθνικοί «μύθοι», «κατασκευάστηκε για να υποστηρίξει το ελληνορθόδοξο ιδεολόγημα»[51]. Η εκκλησία είναι αυτή που συντηρεί τους «εθνικούς μύθους» μέχρι και σήμερα, επειδή ακριβώς «η αλήθεια σχετικά με το παρελθόν είναι ο χειρότερος εχθρός της»[52].

Τα παραπάνω αποτελούν κοινή πίστη και άποψη όλων των αναθεωρητών ιστορικών.

Όλων;

Όχι.

Υπάρχει ένας μοναχικός ερευνητής που διαφοροποιείται πλήρως και με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο από όλους τους υπόλοιπους.

Αυτός δεν είναι άλλος από τον Άλκη Αγγέλου, ο οποίος ως υπεύθυνος για την κατασκευή του «μύθου» του κρυφού σχολειού θεωρεί αποκλειστικά και μόνον τον νεοελληνικό διαφωτισμό και τον ρομαντισμό, όπως επίσης και την ακυριολεξία του ρητορισμού, η οποία τον διαμόρφωσε και τον παγίωσε[53]. Δηλαδή, την νεοτερικότητα αυτοπροσώπως.

Όταν ο καθηγητής Κρεμμυδάς παρουσίασε με θούριους και διθυράμβους στο αναγνωστικό κοινό των Νέων το γνωστό βιβλίο του αείμνηστου καθηγητή Αγγέλου[54], απέφυγε επιμελώς να αναφέρει ποια θεωρούσε ο Αγγέλου ως την αιτία για την δημιουργία αυτού του «μύθου». Και δεν το παρέλειψε καθόλου τυχαία. Διότι αν ανέφερε ότι σύμφωνα με τον Αγγέλου τον «μύθο» για το κρυφό σχολειό τον έπλασαν αποκλειστικά και μόνον ο νεοελληνικός διαφωτισμός και ο ρομαντισμός, πώς θα μπορούσε μετά ο ίδιος ο Κρεμμυδάς να ισχυρίζεται ότι τον «μύθο» τον έφτιαξε «η εκκλησία» και οι «εθνικιστικοί κύκλοι»[55];

Είδαμε πριν πως οι αναθεωρητές ιστορικοί μας λένε –σε όλους τους τόνους– πως το κρυφό σχολειό δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας εθνικός μύθος. Όμως, παρ’ όλο που κατά τους αναθεωρητές ιστορικούς η ιστοριογραφία έχει αποδείξει οριστικά πλέον ότι «κρυφό σχολειό» δεν υπήρξε ποτέ, η άποψη πως το κρυφό σχολειό ήταν μύθος, όπως περιέργως, δεν γίνεται αποδεκτή από όλους τους σύγχρονους ιστορικούς. Έτσι, κορυφαίοι ερευνητές όπως ο Δ. Κόκκινος, ο Τ. Γριτσόπουλος ο Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος[56] ο Β. Σφυρόερας[57] και άλλοι δέχονται απόλυτα την ιστορικότητα του κρυφού σχολείου, πράγμα που κάνει τους ιστορικούς της αποδόμησης να το ομολογούν, σε στιγμές απρόσμενης ειλικρίνειας, με ιδιαίτερη πικρία και οργή: «Πώς αυτή η ισχυρότατη αποδοχή του μύθου και ακόμη περισσότερο η αντίσταση ακόμη και μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας να δεχθούν την απόρριψη του;» [58].

Το πιο ενδιαφέρον όμως είναι πως η ιστορικότητα του κρυφού σχολείου γίνεται ανεπιφύλακτα δεκτή από πολλές μελέτες της σύγχρονης διεθνούς βιβλιογραφίας.

Χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφουν οι Alike Dragona και Carolyn Handa:

«Ακόμη και σε περιόδους μεγάλης πολιτικής καταπίεσης, όπως η Οθωμανική κυριαρχία, αλλά και η ναζιστική κατοχή, οι Έλληνες, με κάποια αίσθηση ανωτερότητας και υπεροχής, φρόντιζαν να διασφαλίζουν την συμμετοχή τους σε κάποιου είδους επίσημων ή ανεπίσημων σχολείων για την εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης. Παράδειγμα, τα «κρυφά σχολεία», τα οποία λειτούργούσαν κρυφά και «παράνομα» σε όλη την Ελλάδα, στα 400 χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, και τα οποία ενστάλαζαν ένα ισχυρό ελληνικό ήθος. Το ίδιο και κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν τα επίσημα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία έκλεισαν τις πόρτες τους για τους μαθητές τους, πολλοί διδάσκονταν «κατ’ οίκον», από συγγενείς ή φίλους»[59].

Σε παρόμοια με τις παραπάνω ερευνητικές συμπεράσματα καταλήγουν επίσης και οι C. M. Costantakos και J. N. Spiridakis, σύμφωνα με τους οποίους «τα κρυφά σχολεία λειτουργούσαν κρυφά, υπό την κάλυψη που προσέφερε το σκοτάδι, με στόχο την διατήρηση της γλώσσας»[60]. Τα ίδια επίσης υποστηρίζουν για τον ρόλο του κρυφού σχολείου ο James Georgas[61] και ο Nicholas V. Gianaris[62].

Όμως ο ποιο απρόσμενος υποστηρικτής της ύπαρξης του κρυφού σχολείου, και μάλιστα στα εγκυρότερα διεθνή επιστημονικά φόρα, είναι ο κορυφαίος σε θέματα εκπαίδευσης καθηγητής Γεώργιος Ψαχαρόπουλος, ο οποίος είναι ένας από τους λαμπρότερους εκφραστές του ευρωπαϊσμού και του πολιτικού φιλελευθερισμού στην χώρα μας.

Ο υπεράνω πάσης σκοταδιστικής υποψίας καθηγητής Ψαχαρόπουλος έγραψε σε ειδικό άρθρο του τα εξής ενδιαφέροντα για το κρυφό σχολειό: «Η εκπαίδευση έχει μια μακρά παράδοση στην Ελλάδα. Ο Σωκράτης δίδασκε όταν οι λαοί της δυτικής Ευρώπης ήταν ακόμη αναλφάβητοι. [...] Τα όσα συνέβησαν στα 400 χρόνια της τουρκικής κατοχής θα πρέπει να μεγάλωσαν την όρεξη των Ελλήνων για παιδεία. Πάντως, σε κάθε περίπτωση είναι ξεκάθαρο ότι το κρυφό σχολειό βοήθησε στην διάσωση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ταυτότητας»[63].

Η παιδεία στην Τουρκοκρατία: Πηγές και μαρτυρίες.

Το πότε εμφανίστηκε για πρώτη φορά ο «μύθος» για την απαγόρευση από τους Τούρκους της παιδείας και ο μύθος του κρυφού σχολείου, ο καθηγητής Αγγέλου πιστεύει ότι είναι πολύ δύσκολο να το ανακαλύψουμε: «Με ποιον τρόπο διαμορφώνεται γενικότερα αυτή η δοξασία για την απαγόρευση των Τούρκων και την κρυφή καλλιέργεια των γραμμάτων από τους Έλληνες, δεν το γνωρίζουμε, ούτε και είναι εύκολο –με τα σημερινά δεδομένα– να την αναζητήσουμε»[64].

Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο Αγγέλου μας διαβεβαιώνει πως στην Turcograecia του Κρουσίου δεν υπάρχει ούτε ο παραμικρός υπαινιγμός για απαγόρευσης της παιδείας από τους Τούρκους και για κρυφό σχολειό. Γι’ αυτό και εμείς θα ξεκινήσουμε την έρευνά μας στις πηγές, από αυτό ακριβώς το έργο.

Ο Κρούσιος στην Turcograecia δημοσίευσε, μεταξύ άλλων, και τις επιστολές που του είχε στείλει ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ο οποίος ήταν «πρωτονοτάριος», δηλαδή αρχιγραμματέας της πατριαρχικής αυλής στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί ο Ζυγομαλάς περιγράφει στον σπουδαίο φίλο του σε ποια κατάσταση βρίσκονταν οι ελληνικές περιφέρειες[65] και οι ελληνικές πόλεις[66] παλαιότερα και στην εποχή του.

Και ενώ κάποτε αυτές οι περιοχές και οι πόλεις απολάμβαναν αφθονία αγαθών και ευδαιμονία, και ήσαν «λόγων πηγαί», στην εποχή του Ζυγομαλά όλα αυτά ήταν πλέον «ηφανισμένα και λείψανον μονότι φέροντα των πάλαι καλών και της τότε ευδαιμονίας». Και αυτό διότι στον καιρό του είναι «πάντα ταύτα (φευ) δεδουλωμένα δουλεία Αγαρηνών, και ουκ έχοντα τας ελευθέρους επιστήμας, ει μη τι που εφευρίσκειται. Το δ' αίτιον, ότι αι κακώσεις και αι συζητήσεις των τυραννούντων δειναί»[67]. «Σοφίαν γαρ ή μαθήματα, δούλοι όντες νυν, ουκ έχομεν»[68]. «Τοιούτου καιρού [αρίστου] οι δυστυχείς ημείς Έλληνες χρήζομεν μεν, ουκ ευτυχούμεν δε τυχείν. [...] Απολέσαντες γαρ ημείς βασιλείαν, και σοφίας εστερήθημεν, βαρβαρωθέντες εν βαρβάρους χρονίως, και ανανεύειν ταις δυστυχίαις κωλυόμενοι»[69]. «Ημείς γαρ ονόματι Έλληνες. Αυτοί δε (οι φοιτητές του Κρουσίου), σοφία και έργους αρίστοις και λαμπροίς»[70].

Όπως μας αναφέρει ο Ζυγομαλάς, το σκοτάδι της σκλαβιάς έφερνε όλες τις πόλεις του Ελληνισμού σε τραγική αντίθεση με το λαμπρό βυζαντινό παρελθόν τους[71]. Και για ποιον λόγο τα ελληνικά μέρη δεν είχαν πια τις ελεύθερες επιστήμες; Αδιαφορούσαν οι Έλληνες; Καθόλου! Το αντίθετο μάλιστα. Γιατί όπως λέει πάλι ο ίδιος:

«Δεκτικώτατοί εισιν οι τοις τοιούτοις τόποις ενοικούντες, ότε διδασκάλου τύχωσι, των μαθημάτων λαμβάνειν, δια την ενούσαν ως οίμαι τω ελληνικώ γένει ευγένειαν και την κράσιν και θέσιν των τόπων αυτών. Α πλεονεκτήματά εισι ΘΕΟΘΕΝ εμπειφυκότα, και σχεδόν ανεξάλειπτα. Τα νέφη δε των επισυμβάντων κακών, τον ήλιον των καλών τούτων ουκ εά και την σοφίαν θάλλειν. Δώη δε Θεός ποτε άνεσιν και ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ, τήν τε εις το αρχαίον αποκατάστασιν. Ορώ δε νυν (ως και άλλοτε έγγραφα. Και λέγειν τοις ενταύθα πάσιν ου παύομαι, την αλήθειαν κηρύττων) μετοικήσαντα πάντα τα αγαθά από των ελληνικών τόπων και οικήσαντα εν ημίν. Η τε σοφία και των μαθημάτων επιστήμαι, αι τέχναι αι άρισται, η ευγένεια, τα όπλα, ο πλούτος, η παιδευσις και ο λοιπός των χαρίτων χορός. Ελληνικών δε χαρίτων το κλέος βαρύς ώλεσεν αιών, βαρβαρικούς δαμάσας ήθεσιν αγλαϊνήν. Ως τις λόγιος ανδρών (Αντώνιος Έπαρχος ούτος, Κερκυραίος) θρηνών την Ελλάδος καταστροφήν, ζυγόν δουλείας ακλεώς υποφέρουσαν, έκλαυσε, στίχοις ηρωελεγείοις δακρυχέων, υπέρ τοις διακοσίοις»[72].

Διψάνε οι Έλληνες για παιδεία, λέει ο Ζυγομαλάς, διότι το ελληνικό γένος έχει ως έμφυτα από τον Θεό «πλεονεκτήματα» την «ευγένεια» και την φιλομάθεια. Αλλά η βαριά και τυραννική σκλαβιά των Τούρκων δεν αφήνουν την σοφία να ανθήσει... Γι' αυτό και προσεύχεται στον Θεό να δώσει στο ελληνικό γένος την ελευθερία του!

Σε μια επιστολή του προς τον Κρούσιο, ο Ζυγομαλάς παραθέτει επίσης και ένα άκρως αποκαλυπτικό απόσπασμα από κάποια επιστολή του Γεννάδιου Σχολάριου, του πρώτου πατριάρχη μετά την άλωση της Βασιλεύουσας, ο οποίος παρουσιάζεται σήμερα από κάποιους και ως κατεξοχήν «τουρκόφιλος». Λέει λοιπόν ο Σχολάριος:

«Μνήσθητε, αδελφοί και πατέρες, πόσον τε και ποταπὸν υπήρχε το γένος ημών. Ἦν γὰρ σοφόν, ἐνδοξόν, γενναίον, φρόνιμον, ἀνδρείον, πάσαν τὴν οἰκουμένην υποτάξαν εἰς μοναρχία. Καὶ μὴν, καὶ τὴ κατ' ἀρετὴν σπουδὴ τε καὶ ἀγιοσύνη. [...] Ἀλλὰ νυν, φευ τῶν κακῶν!, ἀπώλετο παν. [...] Πού τα παιδευτήρια τῆς σοφίας; [...] Κατεπόθησαν ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ»[73].

Ὅπως βλέπουμε λοιπόν, ἦταν τόσο πολὺ καλὸς «συνεταίρος» τοῦ κατακτητῆ ἡ ἐκκλησία, ὥστε τα **κορυφαία** στελέχη τοῦ Πατριαρχείου νὰ χαρακτηρίζουν στοὺς ξένους τὸν «συνεταίρο» τοὺς ὡς φριχτὸ «βάρβαρο τύραννο»!

Εἰδὼ πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ πολὺ σημαντικὴ παρατήρηση. Ὅπως εἶδαμε μόλις παραπάνω, οἱ ἀναθεωρητὲς ἱστορικοὶ μας βεβαιώνουν πὼς τα «στερεότυπα» καὶ οἱ «ἀνακρίβειες» σχετικὰ με τὴν τουρκικὴ βαρβαρότητα καὶ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ ἀρχίζουν νὰ λέγονται ἀπὸ τὸν Κοραή καὶ μετὰ. Καὶ ὁμως, εμεῖς βλέπουμε εἰς ἕνα κορυφαίῳ ὑπάλληλο τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς, τὸν Ζυγομαλά, 200 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Κοραή, νὰ ἀποδίδει τὴν ἀθλια κατάστασιν στὴν ὁποίαν βρισκόνταν **ὅλες** οἱ ἐλληνικὲς περιοχὲς καὶ πόλεις τοῦ καιροῦ τοῦ, εἰδικὰ στο θέμα τῆς παιδείας, **στὴν σκλαβιά καὶ τὴν τυραννία τῶν «Ἀγαρηνῶν»!**

Για τὸν Ζυγομαλά λοιπόν, οἱ Τούρκοι ἦταν υπεύθυνοι γιὰ τὴν ἔλλειψη τῆς παιδείας στοὺς Ἕλληνας, καὶ **ὄχι οἱ «ἀργοὶ ρυθμοὶ τῆς τουρκοκρατίας», ἢ ο «ἀγροτικὸς χαρακτήρ τῆς κοινωνίας».** Γι' αὐτὸ καὶ τὸν ἀκούμε νὰ κάνει λόγο γιὰ «καταστροφὴ τῆς Ἑλλάδος», γιὰ «ζυγὸ δουλείας», γιὰ «κακώσεις», γιὰ «τυράννους» καὶ γιὰ «βαρβάρους», ἐνῶ ὁ Σχολάριος μας λέει πὼς ὅλες οἱ χάρες τοῦ γένους μας ἐξαφανίσθηκαν «ἀπὸ τοῦ Μωάμεθ»! Ἄρα, 200 χρόνια πρὶν ὁ Ζυγομαλάς καὶ 300 χρόνια πρὶν ὁ Σχολάριος, ἔλεγαν τα ἴδια με τὸν Κοραή καὶ χειρότερα!

«Ἡ ἐννοία τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης ἦταν ἀπλῶς ἔξω ἀπὸ κάθε δυνατότητα σκέψης στα ἐκκλησιαστικὰ περιβάλλοντα. Ἦταν, δηλαδὴ, ἀδιανόητη»[74], μας διαβεβαιώνουν οἱ ἀναθεωρητὲς ἱστορικοὶ. Καὶ ὁμως, εμεῖς μόλις εἶδαμε τὸν **δεύτερης γενιάς**[75] πρωτονοτάριο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Θεοδόσιο Ζυγομαλά νὰ προσεύχεται στὸν Θεὸ με ὅλη τὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς τοῦ γιὰ τὴν **ἐλευθερία τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους!** Καὶ δὲν θὰ εἶναι ὁ μόνος.

Τόσο ἀνθελληνικὸ ἦταν τὸ Πατριαρχεῖο, καὶ τόσο πολὺ δίωκε κάθε τι τὸ ἐλληνικὸ, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε καὶ τοὺς ἐλληνοκεντρικοὺς φίλους μας...

Βέβαια, γιὰ νὰ μπορεῖς νὰ διαβάσεις τὴν Turcograecia πρέπει νὰ κατέχεις καὶ λίγο ἀπὸ παλαιογραφία, ἔτσι πὼς εἶναι κι αὐτὴ γραμμμένη[76]! Ἀλλὰ, πάλι... Τὴν Turcograecia δυσκολεύονται νὰ τὴν διαβάσουν. Τὴν *Ἱστορία ὁμως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* τουλάχιστον, θὰ ἀποφασίσουν ποτὲ νὰ τὴν ἀνοίξουν; Γιατί ἀν ὑποβάλλονταν ποτὲ στὸν κόπο νὰ τὴν διαβάσουν, θὰ ἐβρισκαν ἐκεῖ τὴν ἀναφορὰ τοῦ **ἡσουλῆ** François Richard, ὁ ὁποῖος ἐν ἔτει 1657, ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὸν

Ζυγομαλά, απορούσε για το πώς ήταν δυνατόν να υπάρχουν χριστιανοί στην Τουρκία, αφού οι διωγμοί που υφίσταντο οι χριστιανοί από την «οθωμανική διοίκηση» ήταν χειρότεροι ακόμα και από τους διωγμούς του Νέρωνα και του Διοκλητιανού(!):

«Πολλές φορές απορώ πώς κατόρθωσε να επιβιώσει η χριστιανική πίστη στην Τουρκία και πώς υπάρχουν στην Ελλάδα 1.200.000 ορθόδοξοι. Και να σκεφτεί κανείς, ότι ουδέποτε από την εποχή του Νέρωνος, του Δομητιανού και του Διοκλητιανού έχει να υποστεί ο Χριστιανισμός διωγμούς σκληρότερους από αυτούς που αντιμετωπίζει σήμερα [δηλαδή το 1650] η ανατολική Εκκλησία. [...] Και όμως, οι Έλληνες είναι ευτυχισμένοι που παραμένουν χριστιανοί»[77].

Οι μαρτυρίες για την απίστευτη ωμότητα και βιαιότητα του τουρκικού ζυγού δεν σταματούν εδώ. Τώρα θα παραθέσουμε μια μαρτυρία που αποδεικνύει πως οι Έλληνες κατά την διάρκεια της «οθωμανικής διοίκησης» είχαν όχι μόνον κρυφά σχολεία, μα και κρυφές εκκλησίες!

Ο Στίβεν Ράνσιμαν έγραψε για την εποχή της τουρκοκρατίας ένα έργο-κεφαλάρι, με τον τίτλο *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*[78]. Σ' αυτό το έργο του ο Ράνσιμαν εκθέτει αναλυτικά, μέσα από τις πηγές, ποια ήταν η κατάσταση του Ελληνισμού κάτω από τον τουρκικό ζυγό. Ανάμεσα στις πηγές του Ράνσιμαν συγκαταλέγεται και το βιβλίο του Άγγλου διπλωμάτη Sir Paul Rycaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches. A.D. 1678*, που εξέδωσε το 1679. Το βιβλίο αυτό ο Άγγλος αξιωματούχος το έγραψε με εντολή του βασιλιά Καρόλου του Β', και αποτελεί ουσιαστικά την επίσημη αναφορά του προς εκείνον. Εκεί ο Άγγλος ευγενής αναφέρει, ανάμεσα στα άλλα, και τα εξής:

«Είναι τραγική η μετατροπή των ιερών της θρησκείας, η αποπομπή του βασιλικού ιερατείου και η μετατροπή των ναών σε τζαμιά. Τα μυστήρια του θυσιαστηρίου τελούνται κρυφά σε μυστικές και σκοτεινές τοποθεσίες. Τέτοιες είδα στις πόλεις και τα χωριά που ταξίδεψα και μοιάζουν μάλλον με κρύπτες ή τάφους παρά με εκκλησίες. Οι στέγες τους είναι σχεδόν στο ύψος της επιφάνειας του εδάφους, για να μην κατηγορηθεί και η ελάχιστη έξαρση του οικοδομήματος ως θρίαμβος της θρησκείας και πρόκληση προς την υπερηφάνεια των τεμενών. [...] Δεν είναι λοιπόν παράδοξο για την ανθρώπινη λογική, που βλέπει την καταπίεση και την περιφρόνηση στην οποίαν είναι εκτεθειμένοι οι καλοί χριστιανοί, και την αμάθεια στις εκκλησίες τους, που οφείλεται στην πενία του κλήρου, το ότι βρέθηκαν πολλοί που εγκατέλειψαν την πίστη. Μάλλον είναι θαύμα, και επαλήθευση των λόγων του Χριστού πως πύλαι Άδου ου κατισχύσουσιν αυτής, που η εκκλησία εξακολουθεί να διατηρείται μέσα σε τόσο μεγάλη καταπίεση, και παρά την τυραννία και τα τεχνάσματα που στρέφονται εναντίον της»[79].

Και όπως σημειώνει ο Ράνσιμαν, ο Rycaut «κατάλαβε καλά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η ελληνική εκκλησία [...] και ήταν καλά πληροφορημένος»[80].

Τέτοια, λοιπόν, «άνεση» και «ελευθερία» απολάμβαναν οι αξιολύπητοι Έλληνες κατά την τουρκοκρατία, όπως μας λένε ο Richard και ο Rycaut, ώστε να μπορούν να έχουν ελεύθερα και ανεμπόδιστα τα σχολεία όπως και τις εκκλησίες τους!

Στο τέλος του 17ου αιώνα, ο διακεκριμένος Άγγλος θεολόγος Thomas Smith, εταίρος, κοσμήτορας και αντιπρόεδρος του Magdalen College της Οξφόρδης[81], όταν επέστρεψε από την Κωνσταντινούπολη έγραψε μια ειλικρινή και καλά πληροφορημένη αφήγηση για την ελληνική και την αρμενική εκκλησία[82]. Εκεί εκφράζει τον θαυμασμό του και την απορία του για το πώς «οι ταλαίπωροι Έλληνες» ενώ βρίσκονταν κάτω από μια τέτοια «οδυνηρή καταπίεση από τους ανόητους και βλάσφημους Τούρκους», διατηρούσαν «με όλη τους την σταθερότητα» την «ακέραιη την ομολογία των μυστηρίων της πίστεως, όπως αυτά πιστεύονταν και γίνονταν αποδεκτά κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες»[83].

Ο καταγιγισμός των μαρτυριών για την «υπέροχη» ζωή των Ελλήνων κατά την εποχή της «οθωμανικής διοίκησης» δεν σταματά εδώ. Έναν αιώνα μετά το Ζυγομαλά, ο Νεκτάριος πατριάρχης Ιεροσολύμων γράφει, γύρω στα 1660, τα εξής αποκαλυπτικά για την «πρότυπη αρμονική συμβίωση» Ελλήνων και Τούρκων και κυρίως για την παροιμιώδη «ανεκτικότητα» των «Οθωμανών» προς τους χριστιανούς υπηκόους τους:

«Και μην, τοιαύτη της Ανατολίδος νυν η κατάστασις. Ου γαρ εστι πόλις και τόπος, όπη των ορθοδόξων ημών ου προχέονται υπέρ της ευσεβείας τα αίματα. [...] Πώς οίεσθε [εσείς οι Λατίνοι] τους υπέρ Χριστού κακοχουμένους και δια την ομολογίαν καθ' εκάστην ταλαιπωρούμένους, πεινώντάς τε και δειψώντας και γυμνητεύοντας, [...] διωκομένους τε και βλασφημούμενους; [...] Και ει τι προσκτώνται [οι ορθόδοξοι] ιδρώτι του προσώπου, ουκ εις τρυφήν ουμενούν, ουκ εις δόξαν, ουκ εις θέλημα σαρκός, αλλ' εις το τελείν βασιλικούς φόρους, υπέρ δύναμιν όντας. [...]

Ίδε, τοιγαρούν, οποία νυν η Ελλάς και η ορθόδοξος Ανατολις. [...] Τεταπεινωμένη μεν κατά τον κόσμον, δεδοξασμένη δε κατά τον Θεόν. [...] Εις έκπληξιν και θάμβος των ειδότων υμων [των καθολικών] και αυτών των απίστων [δηλαδή των Τούρκων]. Η εκκλησία [...] δόξα χριστιανών αναδεικνυται, άμα και καύχημα. Ει και εάλω η Κωνσταντινούπολις και εδουλώθει, το έθνος ουδαμώς ξερριζώθει»[84].

Ποτάμι χύνονταν τα αίματα των ορθοδόξων Ελλήνων από την «ανεκτική οθωμανική διοίκηση», μας λέει ο Νεκτάριος Ιεροσολύμων. Και βρίσκονται οι Έλληνες μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία στην πιο άθλια και αξιοθρήνητη κατάσταση, ακριβώς διότι δεν δέχονται να αρνηθούν την πίστη τους. Και είναι τόσο φριχτή και ανυπόφορη η ζωή τους, ώστε ακόμη και αν βγάλουν κάποια χρήματα με τον ιδρώτα του προσώπου τους, δεν μπορούν να τα χαρούν ούτε στο ελάχιστο, αφού τους τα παίρνει όλα ο σουλτάνος μέσα από την βαρύτετη φορολογία.

Και είναι το πιο σπουδαίο απ' όλα είναι πως ο πατριάρχης αναφέρει ξεκάθαρα πως η Κωνσταντινούπολη αλώθηκε και υποδουλώθηκε σε έναν «άπιστο» και χριστιανομάχο κατακτητή! Γι' αυτό άλλωστε και οι Έλληνες υφίστανται όλα αυτά τα δεινά, διότι είναι δούλοι των «άπιστων» Τούρκων και όχι συνεταίροι τους. Σκλαβιά είναι η κυριαρχία των «Οθωμανών», όχι «πρότυπη συνύπαρξη»! Σκλαβιά που κάνει τα αίματα των χριστιανών να τρέχουν σαν ποτάμι, και τους ίδιους να ζουν μια πικρή και «μαύρη» ζωή, αφού η βαρύτετη φορολογία των Οθωμανών δεν τους άφηγε ούτε στιγμή να νιώσουν την πιο μικρή χαρά και απόλαυση. Και όμως. Το ελληνικό έθνος, παρά τα όσα υποφέρει και πάσχει, καθόλου δεν ξεριζώθηκε, μας λέει με πολύ συγκίνηση ο πατριάρχης. Και γιατί αυτό; Γιατί το στηρίζει η εκκλησία, η δόξα και το καύχημα των χριστιανών.

Είναι πολύ εντυπωσιακό να ακούμε έναν πατριάρχη να μιλάει το 1660 για Ελληνικό έθνος, 100 ολόκληρα χρόνια πριν τον διαφωτισμό και τα ορλωφικά.

Τον ίδιο αιώνα, περίπου 50 χρόνια πιο πριν, ο μαρτυρικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρης απαντώντας στην κατηγορία των «Λατίνων» σχετικά με την έλλειψη «σοφίας» στους Έλληνες, έγραψε τα παρακάτω για το πρόβλημα του μαρασμού της παιδείας στο ελληνικό γένος:

«Πως η ανατολική εκκλησία και όλον το γένος των Ελλήνων είναι κακά καταστρεμμένον, τούτο δεν το αρνούμεθα. [...] Όσον πως δεν έχομεν σοφίαν και μαθήματα, αλήθεια είναι. [...] Αν [όμως] είχε βασιλεύσει ο Τούρκος εις την Φραγγίαν δέκα χρόνους, χριστιανούς εκεί δεν [θα] εύρισκες(!). Και εις την Ελλάδατώρα διακόσιους χρόνους ευρίσκεται. Και κακοπαθούσιν οι άνθρωποι και βασανίζονται δια να στέκουν εις την πίστιν τους, και λάμπει η πίστις του Χριστού. [...] Και σεις μου λέγετε πως δεν έχομεν σοφίαν;»[85].

Κι αν δεν έχουμε σοφία παράξενο δεν είναι, λέει στους Ευρωπαίους ο οικουμενικός πατριάρχης. Αν είχατε εσείς τους Τούρκους μόνον για δέκα χρόνια, δεν θα είχε μείνει στην Δύση ούτε ένας χριστιανός. Εμείς οι Έλληνες τους έχουμε εδώ διακόσια χρόνια. Και όμως, η πίστη μας λάμπει κάθε μέρα σαν τον ήλιο, μ' όλη την φρίκη της τουρκικής κτηνωδίας που υφιστάμεθα. Και μετά έρχεστε εσείς, μετά από όλα αυτά που υποφέρουμε, να μας πείτε ότι δεν έχουμε σοφία; Πώς θα μπορούσαμε να είχαμε σοφία, λέει ο πατριάρχης, μέσα σε τέτοια βαρβαρότητα που ζούμε;

Είναι πραγματικά αξιοπρόσεκτο να βλέπουμε έναν ακόμη ορθόδοξο πατριάρχη να κάνει λόγο για Ελλάδα, 150 χρόνια πριν τον διαφωτισμό.

Ήταν ακριβώς αυτή η εποχή, ο 17ος αιώνας, οπού οι Γερμανοί κυριολεκτικά έτρεμαν μην τυχόν τους κατακτήσουν οι Τούρκοι και μεταβληθούν κι αυτοί, σαν τους Έλληνες, σε έναν «βάρβαρο, αμόρφωτο και σκαιό λαό»[86]!

Γιατί, δεν έφτανε που ήταν οι ίδιοι οι Τούρκοι βουτηγμένοι ολοκληρωτικά μέσα στην απόλυτη αθλιότητα, βύθιζαν σ' αυτήν και όλους τους λαούς που κατακτούσαν. Πράγμα που είχε

ως αποτέλεσμα να χάνουν οριστικά κάθε ίχνος παιδείας και πολιτισμού, ώστε να καθίστανται το ίδιο βάρβαροι και αμόρφωτοι με τους εξαχρεωμένους κατακτητές τους.

Την ανείπωτη φρίκη του τουρκικού ζυγού περιέγραψε με τον πιο γλαφυρό τρόπο και ο μεγάλος διδάχος της τουρκοκρατίας Ηλίας Μηνιάτης, επίσκοπος Κερνίκης και Καλαβρύτων, ο οποίος πέθανε το 1714 σε ηλικία μόλις 45 ετών. Το 1716 κυκλοφόρησαν για πρώτη φορά οι περίφημες *Διδαχές* του σε μια υπέροχη δημοτική γλώσσα, οι οποίες αποτελούν λαμπρό παράδειγμα του εκκλησιαστικού ρητορικού λόγου, όπως όλοι οι ιστορικοί της νεοελληνικής λογοτεχνίας[87] με πραγματικό θαυμασμό αναγνωρίζουν. Γι' αυτό και είχαν αμέσως καταπληκτική επιτυχία και διάδοση, κάνοντας αλληπάλληλες επανεκδόσεις σε δεκάδες χιλιάδες αντίτυπα. Εκεί όμως που είχαν γίνει πάρα πολύ δημοφιλείς ήταν στα μοναστήρια, στις τράπεζες των οποίων διαβάζονταν και ξαναδιαβάζονταν συνεχώς κατά τους επόμενους δύο αιώνες.

Λέει λοιπόν ο Μηνιάτης στις *Διδαχές*, τα εξής αποκαλυπτικά για την «οθωμανική διοίκηση»:

«Έως τότε, πανακήρατε Κόρη, το τρισάθλιον γένος των Ελλήνων έχει να ευρίσκεται εις τα δεσμά μιας ανυποφέρτου δουλείας; Έως τότε να του πατή τον ευγενικόν λαιμόν ο βάρβαρος Θραξ; [...] Λοιπόν, εύσπλαγγνε Μαριάμ, [...] χάρισέ του την προτέραν τιμή. Ασήκωσέ το από την κοπρίαν της δουλείας εις τον θρόνο του βασιλικού αξιώματος. Από τα δεσμά εις το σκήπτρον, από την αιχμαλωσίαν εις το βασίλειον. Και αν ετούτες μας οι φωνές δεν σε παρακινούσιν εις σπλάγγνοις, ας σε παρακινήσωσιν ετούτα τα πικρά δάκρυα, πού μας πέφτουν από τα μάτια. Αλλ' ανίσως και ετούτα δεν φτάνουν, ας σε παρακινήσωσιν αι φωναί των και οι παρακάλεσες των αγίων σου, όπου ακαταπαύστως φωνάζουσιν από όλα τα μέρη της τρισαθλίου Ελλάδος. [...] Και δείχνοντάς σου την σκληροτάτην τυραννίδα των αθέων Αγαρηνών ελπίζουσιν, από την άκραν σου ευσπλαγγνίαν, του ελληνικού γένους την απολύτρωσιν. [...] Αποδέξου λοιπόν, Παναγία Παρθένε, τα δάκρυά μας, [...] δώσε τόσην δύναμιν του ευσεβεστάτου ημών Δουκός των Ενετών εναντίον των ανθρωποκτόνων και αιμοβόρων βαρβάρων, ώστε να σβησθή τελείως το φως του φεγγαρίου»[88].

«Ανυπόφερτη δουλεία» και «σκληρότατη τυραννίδα» υφίστατο το «γένος των Ελλήνων», σύμφωνα και με τον επίσκοπο Ηλία Μηνιάτη, από τους «ανθρωποκτόνους και αιμοβόρους βαρβάρους», όπως αποκαλεί τους «πολιτισμένους» και «ανεκτικούς», κατά τα άλλα, «Οθωμανούς». Και να σκεφτεί κανείς ότι οι παραπάνω ολόθερμες προσευχές του Μηνιάτη για την λευτεριά της Ελλάδας διαβάστηκαν από χιλιάδες χριστιανούς ραγιαδες σ' όλη την αυτοκρατορία, ενώ εκφωνήθηκαν δημόσια πολλές εκατοντάδες φορές στις τράπεζες των μοναστηριών καθ' όλην την διάρκεια της τουρκοκρατίας. Λόγια που περιγράφουν ωμά και αποκάλυπτα όχι μόνον την τουρκική κτηνωδία αλλά και τον ασίγαστο πόθο των Ελλήνων για τη λευτεριά τους. Τόσο τουρκόφιλη ήταν τότε η εκκλησία και οι λειτουργοί της...

Η επόμενη μαρτυρία για το θέμα που διερευνάμε προέρχεται και πάλι από έναν πατριάρχη Ιεροσολύμων, τον Χρύσανθο Νοταρά, ο οποίος υπήρξε ο πρώτος Έλληνας διαφωτιστής, αλλά και ένας από τους πρώτους διαφωτιστές στην παγκόσμια ιστορία, αφού πέθανε το 1731, δηλαδή τότε που μόλις ξεκινούσε την δράση του ο Βολταίρος[89]!

Η σχετική αναφορά του πατριάρχη υπάρχει σε ένα από τα πλέον επίσημα έγγραφα του, στο *Σιγιλλιώδες Γράμμα* που απέστειλε το 1728 στον ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας Γρηγοράσκο Γκίκα, με το οποίο τον προτρέπει να ανεγείρει στην ηγεμονία του «φροντιστήρια», δηλαδή ανώτατες σχολές. Εκεί, εξαιρώντας την σπουδαιότητα των σχολείων, περιγράφει με τον πιο θερμό τρόπο τα αγαθά που φέρνει στους ανθρώπους η παιδεία και οι επιστήμες. Για να δείξει λοιπόν, και εκ του αντιθέτου, ποια είναι τα αποτελέσματα που επιφέρει η έλλειψη των σχολείων, αναφέρει μεταξύ πολλών άλλων και τα εξής:

«[Με τα «φροντιστήρια» και τις ακαδημίες που είχαν παλιά,] Αθήναι και Ελλάς ζύμπασα, επί μέγα ευκλείας και δόξης παρήλασεν. Εφ' όσω γαρ ταύτη γυμνάσια περιφανή και ακαδημιαί ήκμαζον, τοσούτω διατεθρυλλημένη [...] ετύγχανε, ως και παροιμία παρ' Έλλησι κεκρατηκέναι, τον μη Έλληνα βάρβαρον αποφαίνουσα. Εξ ότου δε τούτων εστέρηται, ζυγώ δουλείας βαρυτάτω και τυραννικοτάτω υποπετωκνία, [...] δύστηνος και αξία θρήνων αποκατέστη»[90].

Όσο η Αθήνα και όλη η Ελλάδα είχαν «φροντιστήρια», «γυμνάσια» και «Ακαδημίες» είχαν φτάσει σε μεγάλη δόξα. Αλλά όταν μπήκαν κάτω από τον «βαρύτατο» και «τυραννικότατο»

«ζυγό» της «δουλείας», όλα αυτά τα έχασαν και η «δυστυχισμένη» «Ελλάδα» κατάντησε άξια μόνον για «θρήνους», λέει εδώ ο πατριάρχης Χρυσανθος. Πολύ παράξενη αντίληψη για τον «συνεταιρισμό» τους με τους Τούρκους είχαν όλοι αυτοί οι ανώτατοι αξιωματούχοι της εκκλησίας, μιας και δεν έχαναν ευκαιρία να εκφράζονται για τους «Οθωμανούς» συνεταιίρους τους με τον πιο αρνητικό και υποτιμητικό τρόπο!

Ελλάδα, Έλληνες και εκκλησία.

Εδώ ακριβώς πρέπει να κάνουμε την εξής παρατήρηση. Ο καθηγητής Πασχάλης Κιτρομηλίδης διατυπώνει την θέση πως στο τέλος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας άνθρωποι σαν τον Πλήθωνα υποστήριζαν ότι οι κάτοικοί της αυτοκρατορίας αυτής ήταν «Έλληνες το γένος». Αυτές όμως οι απόψεις, οι οποίες μπορούν να χαρακτηρισθούν ως ένας «νεοελληνικός πρωτο-εθνικισμός», καταποντίστηκαν τελειώς με την άλωση της Πόλης, του Μυστρά και της Τραπεζούντας. Δηλαδή, μέχρι το 1461 οι παραπάνω απόψεις, κατά τον καθηγητή Κιτρομηλίδη, είχαν εξαφανιστεί πλήρως. Και αυτό γιατί «η οθωμανική κατάκτηση, αποκλείοντας την ελληνική κοινωνία από την δυτική αναγέννηση, [...] συνέβαλε στην επιβολή της παραδοσιακής, αυστηρά ορθόδοξης κοσμοθεωρίας». Και με το που επικράτησε η «ορθόδοξη κοσμοθεωρία», «η πρώτη υποδήλωση μιας νέας ελληνικής ταυτότητας, προσδιορισμένης σε σχέση με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό [...] εξοβελίστηκε πλήρως»[91].

Αυτός ο «νεοελληνικός πρωτο-εθνικισμός» είχε διαμορφώσει τις απόψεις «ελάχιστων και χωρίς καμία επιρροή διανοουμένων του ύστερου Βυζαντίου που κατασκεύασαν αμήχανα τα πρώτα υποτυπώδη ιστορικά στοιχεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας από τον 15ο αιώνα, ως τους επιγόνους τους επαναστάτες των ευρωπαϊκών στοών των αρχών του 19ου αιώνα.[...] Αυτοί πρώτοι, ενώπιον του πολιτικού και πολιτισμικού αδιεξόδου που δημιουργούσε η οθωμανική κατάκτηση, αναγκάστηκαν να στραφούν στην ιστορία προκειμένου να αυτοπροσδιοριστούν»[92].

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Νεκτάριου Ιεροσολύμων, τον οποίον επέλεξε ο καθηγητής Κιτρομηλίδης να προβάλλει ως παραδείγματα της «ορθόδοξης κοσμοθεωρίας». Έτσι, σύμφωνα με τον σεβαστό καθηγητή, ο πατριάρχης Νεκτάριος στο έργο του *Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας* εξέφραζε ξεκάθαρα μια «πολιτική ταύτιση με την οθωμανική μοναρχία. [Γι' αυτό και] αναφερόμενος στην οθωμανική κατάκτηση της Μέσης Ανατολής, τον 16ο αιώνα, πανηγύριζε τις νίκες του Σουλτάνου, που είχαν επιτέλους επαναφέρει αυτές τις περιοχές υπό το σκήπτρο της βασιλίδας των πόλεων. [...]

Ούτε για μια στιγμή δεν φαίνεται να πέρασε από το νου του ευσεβούς συγγραφέα η σκέψη ότι η βασιλίδα των πόλεων (Κωνσταντινούπολη), στην κυριαρχία της οποίας είχαν υποταχθεί η Παλαιστίνη και η Αραβία, βρισκόταν και η ίδια αιχμάλωτη ενός ξένου και χριστιανομάχου δυνάστη. Εντοπίζεται και στο σημείο αυτό η πολιτική ταύτιση της ηγεσίας της ελληνικής κοινωνίας με το οθωμανικό καθεστώς, η οποία είναι εμφανής και στη στάση των Φαναριωτών. [...] Συλλογικό πνεύμα και εθνική μνήμη δηλώνονταν με την αναφορά «εμείς οι Έλληνες», που υπήρχε μόνο για να τονίσει τη δογματική αντιπαράθεση των Ελλήνων με τους αιρετικούς της Δύσης»[93].

Πολύ εντυπωσιακό το παράδειγμα του καθηγητή. Μόνον που όταν θέλουμε να έχουμε την ολοκληρωμένη εικόνα της σκέψης ενός ανθρώπου, πρέπει να λαμβάνουμε υπόψιν μας όλα τα έργα του και τα γραφτά του. Γιατί αν το κάνουμε αυτό, τότε βλέπουμε να αλλάζει πολύ το τοπίο και κάποιες βεβαιότητές μας να ανατρέπονται από τα θεμέλια τους. Λέει ο καθηγητής Κιτρομηλίδης πως ο Νεκτάριος Ιεροσολύμων είχε «πολιτική ταύτιση με την οθωμανική μοναρχία», ενώ δεν φαίνεται να πέρασε από το νου του η σκέψη ότι η βασιλίδα των πόλεων (Κωνσταντινούπολη) [...] βρισκόταν και η ίδια αιχμάλωτη ενός ξένου και χριστιανομάχου δυνάστη».

Και όμως είναι ο ίδιος ο Νεκτάριος Ιεροσολύμων, ο οποίος είδαμε παραπάνω να λέει πως «ουκ [...] εστι πόλις και τόπος, όπη των ορθοδόξων ημών ου προχέονται υπέρ της ευσεβείας τα αίματα. [...] Ίδε, τοιγαρούν, οποία νυν η Ελλάς και η ορθόδοξος Ανατολις. [...]

Τεταπεινωμένη μεν κατά τον κόσμον, δεδοξασμένη δε κατά τον Θεόν. [...] Ει και εάλω η Κωνσταντινούπολις και εδουλώθει, το έθνος ουδαμώς εξερριζώθει»[94].

Όχι μόνον περνάει από το μυαλό του, αλλά γνωρίζει πολύ καλά ο πατριάρχης το πόσο χριστιανομάχος είναι ο δυνάστης. Και επειδή ακριβώς ξέρει πολύ καλά ο πατριάρχης με τι βάρβαρο κατακτητή έχει να κάνει, φροντίζει στα κείμενά που δημοσιοποιεί ο λόγος του να ακούγεται «φιλικός» και «ευχάριστος» στα αυτιά του κατακτητή. Όμως, στα κείμενα που ξέρει πως δεν πρόκειται να τα δει ποτέ ο Τούρκος δυνάστης, εκφράζει αυτό ακριβώς που πιστεύει και αισθάνεται για τον κτηνώδη και αιμοχαρή τύραννο του έθνους.

Είναι πραγματικά προς τιμήν του καθηγητή Κιτρομηλίδη το ότι αναφέρει πως ο πατριάρχης Νεκτάριος αποκαλούσε τους συγχρόνους του και τον εαυτό του «Έλληνες». Όμως δεν είναι καθόλου πειστικός ο τρόπος με τον οποίον προσπαθεί να δικαιολογήσει αυτήν την πολύ άβολή για την αναθεωρητική ιστορία αναφορά του πατριάρχη. Ο καθηγητής Κιτρομηλίδης υποστηρίζει πως αυτές οι αναφορές του Νεκταρίου σε «Έλληνες» γίνονται μόνον «για να τονίσει τη δογματική αντιπαράθεση των Ελλήνων με τους αιρετικούς της Δύσης». Όμως, αν σκοπός του πατριάρχη ήταν να τονίσει την διαφορά μεταξύ ορθοδόξων και δυτικών, τότε μόνον σε Έλληνες **δεν θα έπρεπε** να αναφερθεί. Άλλωστε, οι ίδιοι οι αναθεωρητές ιστορικοί είναι που με ιδιαίτερη έμφαση τονίζουν πως «η σχέση της ρωμαϊκής συνείδησης με την ορθόδοξη είναι ταυτόσημες και αντιθετικές σε κάθε έννοια «ελληνικότητας». Γι' αυτό και ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός στα τέλη του 18ου αιώνα έλεγε: «Δεν είστε Έλληνες, δεν είστε ασεβείς, αιρετικοί, άθεοι, αλλ' είστε ευσεβείς ορθόδοξοι χριστιανοί»[95]. Άρα, αν ο Νεκτάριος είχε ως στόχο του να τονίσει τις διαφορές των ορθοδόξων με τους δυτικούς, έπρεπε να κάνει λόγο αυστηρά και μόνον σε Ρωμιούς, σύμφωνα με τα στερεότυπα της «προοδευτικής» και αναθεωρητικής ιστοριογραφίας.

Ο Νεκτάριος Ιεροσολύμων δεν αναφέρεται σε Έλληνες ούτε τυχαία, ούτε ευκαιριακά. Το κάνει ενσυνείδητα, ακριβώς διότι πιστεύει πως οι χριστιανοί ραγιάδες του σουλτάνου που μιλούν ελληνικά δεν είναι απλά και μόνον ελληνόφωνοι, αλλά καθαροί Έλληνες κατά την εθνική τους καταγωγή και προέλευση, όπως και ο ίδιος. Και αυτό δεν το πίστευε μόνον ο Νεκτάριος αλλά και όλα τα άλλα ανώτατα στελέχη της εκκλησίας, όπως είδαμε.

Όταν λοιπόν ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός έλεγε στους χριστιανούς που τον άκουγαν «δεν είστε Έλληνες» δεν το εννοούσε εθνικά, αλλά **μόνον θρησκευτικά**. Και αυτό διότι η λέξη «Έλληνας» για την ορθόδοξη κοσμοθεωρία ενώ στην εθνική διάστασή της σήμαινε τον άνθρωπο που ανήκει στο **ελληνικό έθνος**, στην θρησκευτική διάσταση σήμαινε «ειδωλόλατρες». Έτσι, σύμφωνα με την κοσμοθεωρία της εκκλησίας κατά την τουρκοκρατία, οι ελληνόφωνοι ραγιάδες του σουλτάνου ως προς την θρησκευτική τους πίστη δεν ήταν «Έλληνες», ακριβώς επειδή ήταν χριστιανοί. Όμως, ως προς την εθνική τους ταυτότητα ήταν, για την εκκλησία πάντα, καθαροί Έλληνες, **μέλη του πανάρχαιου και ζωντανού, παρά τον αφόρητο ζυγό, Ελληνικού έθνους**. Γι' αυτό ήταν ο άγιος Κοσμάς πάλι που έλεγε στους χριστιανούς που τον άκουγαν ότι «**η εκκλησία μας είναι ελληνική και το γένος μας είναι ελληνικόν**»[96].

Οι απόψεις του καθηγητή Κιτρομηλίδη είναι ιδιαίτερα προσφιλείς στους αναθεωρητές ιστορικούς και συγκροτούν την συνολική τους θέση για το ζήτημα της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Κατ' αυτούς, οι σημερινοί Έλληνες μέχρι το 1770 ούτε ονόμαζαν τον εαυτό τους «Έλληνες», ούτε ελληνική εθνική συνείδηση είχαν. Έτσι, μέχρι και τον 17ο αιώνα δεν υπήρχαν ούτε Έλληνες, ούτε Τούρκοι ως ξεχωριστές εθνότητες[97]. Γι' αυτό και «μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, η αντίληψη της καταγωγής από τους αρχαίους Έλληνες δεν ήταν διαδεδομένη παρά σε **λιγοστούς λόγιους**. Ο όρος «Έλληνες» δήλωνε μόνο τους αρχαίους Έλληνες και ταυτιζόταν με τους ειδωλόλατρες. Το σύνολο των ορθοδόξων συναποτελούσε ανεξαρτήτως γλώσσας μια ιδιαίτερη φαντασιακή κοινότητα με θρησκευτικά - κοσμικά χαρακτηριστικά, το γένος των Ρωμιών ή το Ρουμ-μιλέτ για τις οθωμανικές αρχές». Έτσι, «**η σχέση της ρωμαϊκής συνείδησης με την ορθόδοξη είναι ταυτόσημες και αντιθετικές σε κάθε έννοια «ελληνικότητας**»[98]. **Ορθοδοξία και Ελληνικότητα ήταν λοιπόν δυο έννοιες τελείως αντίθετες μεταξύ τους**.

Γι' αυτό και η εκκλησία ήταν πάντοτε αντίθετη σε κάθε απόπειρα για επανάσταση και ανεξαρτησία, και στην επανάσταση του 1821[99], διότι «για την εκκλησία το σύστημα της κατάκτησης και η κραταιά βασιλεία του σουλτάνου

αντιπροσώπευε την εκ Θεού προνενοημένη τάξη του κόσμου»[100]. Γι' αυτό και «το πατριαρχείο [...] συνεβούλευε απειλητικά την υποταγή, διότι πάσα απείθεια ήταν αμαρτία και εναντίωση στο «θέλημα του θεού»[101]. Έτσι, «η έκρηξη της Επανάστασης του 1821 βρήκε την Ελληνική Εκκλησία να προπαγανδίζει, επί ποινή αφορισμού και διώξεων, τη συνέχιση της υποταγής στη θεόπεμπτη σουλτανική εξουσία»[102]. Πράγμα που είχε ως συνέπεια οι άνθρωποι να κατακτήσουν «το δικαίωμα να είναι ελεύθεροι [...] με πολύ αίμα και με αντίπαλο την Εκκλησία»[103], η οποία, όπως ήταν φυσικό, απουσίαζε «από την προετοιμασία και οργάνωση της Επανάστασης»[104].

Η λέξη Έλληνας αρχίζει να χρησιμοποιείται από τους Ρωμιούς ραγιάδες του σουλτάνου μόνον μετά το 1770, χάρις στην επίδραση του γαλλικού διαφωτισμού[105]. Και αυτό είναι απόλυτα φυσικό, αφού «Το ελληνικό έθνος συγκροτείται σταδιακά ανάμεσα στο 1770 και το 1820, από μερίδες τριών εθνοπολιτισμικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Ρωμιών, Αρβανιτών, Βλάχων), υπό την ιδεολογική ηγεμονία του νεοελληνικού διαφωτισμού και υπό την ηγεσία τριών κοινωνικών κατηγοριών (λογίων, έμπορων, οπλαρχηγών)»[106]. Και «με την αναγωγή ενός ακατέργαστου παρελθόντος σε σύστημα ιστορικής εξέλιξης, θεμελίωσαν οι δημιουργοί του διαφωτιστές διανοούμενοι μια φαντασιακή, αρχικά, ταυτότητα-κοινότητα, τους Έλληνες». Και ήταν τόσο κυρίαρχη η ιδεολογία του εθνικισμού στον νεοελληνικό διαφωτισμό, ώστε ακόμη και οι κληρικοί που εντάχθηκαν στον σ' αυτόν «ασπάστηκαν την εθνική ιδέα, αρνούμενοι την αυτοκρατορική τυραννία και τον πολιτικά δίδυμο πατριαρχικό οικουμενισμό»[107].

Γι' αυτό και «το ιδεώδες της εθνικής ανεξαρτησίας δεν αποτελεί πάγιο και διαχρονικό πολιτικό όραμα, αλλά ιστορικά προσδιορισμένο ιδεολογικό και πολιτικό φαινόμενο της νεοελληνικότητας»[108]. Μόνον κάτω από «την κυριαρχία της Εθνικής Ιδέας, το ιδανικό της ελευθερίας (της εθνικής ελευθερίας), για το οποίο είχαν πολεμήσει οι άνθρωποι του Εικοσιένα, παρουσιάζεται ότι ενέπνεε ανέκαθεν τους ίδιους αλλά και τους προγόνους τους, από τους πιο κοντινούς μέχρι τους πλέον μακρινούς»[109]. Δηλαδή, με δυο λόγια, οι ελληνόφωνοι χριστιανοί ραγιάδες άρχισαν να αποζητάνε την ελευθερία τους από τους «Οθωμανούς» μόνον μετά το 1770, κάτω από την επίδραση της εθνικιστικής ιδεολογίας του νεοελληνικού, δηλαδή του γαλλικού διαφωτισμού.

Όμως από τις πηγές που ήδη παραθέσαμε είναι πια ξεκάθαρο πως εξάγονται πολύ διαφορετικά συμπεράσματα από εκείνα του καθηγητή Κιτρομηλίδη και όλων των άλλων αναθεωρητών ιστορικών. Και αυτό διότι μέσα από τούτα δω τα κείμενα είχαμε την ευκαιρία ν' «ακούσουμε» τον αρχιγραμματέα του οικουμενικού πατριαρχείου Θ. Ζυγομαλά, τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Νεκτάριο, τον οικουμενικό πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη, τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο και τον επίσκοπο Ηλία Μηνιάτη να αποκαλούν «Έλληνες» τους χριστιανούς κατοίκους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που μιλούσαν ελληνικά και να ονομάζουν «Ελλάδα» την χώρα όπου εκείνοι κατοικούν. Και όλα αυτά πάντοτε σε άμεση σύνδεση με το αρχαιοελληνικό παρελθόν, αιώνες πριν το 1770 και τα ορλωφικά.

Ταυτόχρονα, είδαμε τους «σκοταδιστές» αξιωματούχους της εκκλησίας να αναφέρονται διαρκώς, και με αξιοσημείωτη επιμονή, σε «δεινά», σε «βαρβαρότητα» και σε «βαρύτατο τουρκικό ζυγό» και να προσεύχονται ολόθερμα στον πανάγαθο Θεό για την Ελευθερία της Ελλάδας. Και όλ' αυτά αιώνες πριν τον γαλλικό διαφωτισμό και την νεοελληνικότητα.

Αυτό σημαίνει πως όταν επικράτησε η «ορθόδοξη κοσμοθεωρία» της εκκλησίας όχι μόνον δεν εξαφάνισε την εκδήλωση της νέας ελληνικής ταυτότητας, όπως διατυμπανίζουν οι «μοντέρνοι» και «μεταμοντέρνοι» ιστορικοί, αλλά έκανε ακριβώς το αντίθετο: Η εκκλησία ενθάρρυνε και στήριξε απόλυτα την έκφραση της ελληνικής ταυτότητας των Νεοελλήνων, με αποτέλεσμα να βρίσκεται σε απόλυτη ταύτιση και συνάφεια με τις θέσεις και τις απόψεις του Πλήθωνα.

Μετά από όλα αυτά μπορούμε να καταλάβουμε το πόσο επιστημονικά έγκυρες μπορεί είναι οι απόψεις όλων εκείνων που ομνύουν στην «επιστημονική γνώση και την πρόοδο»[110].

Η εκκλησία όχι μόνον δεν «ταυτίστηκε πολιτικά με την Οθωμανική μοναρχία», αλλά κατήγγειλε σε όλους την βαρβαρότητα του άπιστου Τούρκου προς κάθε κατεύθυνση. Και βέβαια αυτό το έκανε όχι στα δημόσια κείμενά της, που μπορούσαν να πέσουν στα χέρια των Τούρκων, αλλά σε εκείνα που ήταν βέβαιο πως θα παρέμεναν σε έμπιστα χριστιανικά χέρια.

Και για να βεβαιωθούμε μια και καλή γι' αυτό, θα παραθέσω μια πολύ μαρτυρία με ιδιαίτερη αξία και σημασία, σχετικά με τον ρόλο που έπαιξε η εκκλησία στην εκδήλωση της επανάστασης του '21. Πρόκειται για την μαρτυρία που καταθέτει όχι κάποιος τυχαίος, αλλά ο ίδιος ο Έγκελς.

Ο Μαρξ και ο Έγκελς ήταν απόλυτα αντίθετοι στην ελληνική επανάσταση του 21, **όπως και σε κάθε άλλη ελληνική επανάσταση**. Γι' αυτό και έπνεαν μένεα ενάντια στην Ρωσσία, επειδή θεωρούσαν πως ήταν η μοναδική υπεύθυνη για την υποκίνηση και το ξέσπασμα της εθνικής μας επανάστασης. Περιγράφοντας ο Έγκελς το πώς οι «Ρώσοι πράκτορες» υποκίνησαν την επανάσταση, αναφέρει κατά λέξη τα εξής:

«Εκατοντάδες Ρώσοι πράκτορες περιέρχονταν την Τουρκία, παρουσιάζοντας στους Ελληνορθόδοξους τον ορθόδοξο αυτοκράτορα ως την κεφαλή, τον φυσικό προστάτη **και τον τελικό ελευθερωτή της καταπιεσμένης Ανατολικής Εκκλησίας. Ο κλήρος της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας πολύ γρήγορα οργανώθηκε σε μια μεγάλη συνομοσία με σκοπό την διάδοση των ιδεών αυτών**. Η σερβική εξέγερση του 1804 κι ο ελληνικός ξεσηκωμός του 1821 υποκινήθηκαν άμεσα από ρωσικό χρυσάφι και ρωσική επιρροή»[111].

Τι μας λέει ο Έγκελς; Ότι η εκκλησία όχι μόνον δεν προπαγάνδιζε «την συνέχιση της υποταγής στη θεόπεμπτη σουλτανική εξουσία», αλλά ήταν εκείνη που πρωτοστάτησε στην «συνομοσία» των Ρώσων για τον ξεσηκωμό των Ελλήνων και των Σέρβων. Αρχισυνομώτες της επανάστασης οι «παπάδες», κατά τον Έγκελς, και όχι συνεργάτες του σουλτάνου, όπως πάρα πολύ θα ήθελε ο ίδιος. Και γι' αυτό φυσικά τους «περιποιείται» αναλόγως! Και θέλω να πιστεύω πως ο Έγκελς τουλάχιστον δεν είναι δυνατόν να κατηγορηθεί πως «πρωταγωνιστεί στην παραγωγή ιστορικών μύθων», ή ότι «παραποιεί την Ιστορία και να κατασκευάζει ιστορικούς μύθους»[112] για χάρη της... εκκλησίας!

Μετά από όλα αυτά καταλαβαίνουμε το πόσο μεγάλο δίκιο έχει ο καθηγητής Απόστολος Διαμαντής, όταν μας λέει πως όλες αυτές οι απόψεις των αναθεωρητών ιστορικών απλά «προδίδουν το **χαμηλό επίπεδο** της κυρίαρχης σημερινής ελληνικής ιστοριογραφίας –η οποία ασθμαίνουσα δείχνει να το υπερασπίζεται– αλλά και την ιδεολογική της πρόσδεση στις στρατηγικές επιλογές της παγκοσμιοποιημένης νέας οικονομικής και πολιτικής τάξης»[113].

Εξισλαμισμοί.

Το τυραννικό ζυγό της δουλείας ένοιωθαν ιδιαίτερα βαρύ πολλές περιοχές του Ελληνισμού. Μια από αυτές ήταν και ο Πόντος, όπου, και παρά τα προνόμια τα οποία είχαν δοθεί στις κοινότητες των ορυχείων και τους μεταλλωρύχους, τα διαλείμματα ανθρώπινης διακυβέρνησης ήταν ελάχιστα. Η στυγνή βία και η τυραννία ανάγκαζε τις περισσότερες ελληνικές οικογένειες, που αρνούνταν να συμβιβαστούν, να καταφεύγουν στα βουνά, όπου όμως η ελευθερία εκεί είχε πανάκριβο τίμημα, λόγω των δύσκολων καιρικών συνθηκών και της έλλειψης των πλέων βασικών ειδών διατροφής[114].

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ήταν φυσικό πάρα πολλοί να μην αντέξουν μια τέτοια φριχτή καταπίεση και να εξισλαμισθούν. Όπως παρατηρεί ο R. Glogg, «οι διάφοροι ταπεινωτικοί όροι διαβίωσης για τους χριστιανούς, σε συνδυασμό με την **ιδιαίτερα σκληρή** μεταχείριση εκ μέρους

των τοπικών οθωμανικών αρχών, μπορούσαν να οδηγήσουν σε ατομική ή μαζική προσχώρηση στο Ισλάμ»[115]. Και είναι στ' αλήθεια αδύνατον να περιγράψει κανείς τις συνθήκες υπό τις οποίες χιλιάδες Έλληνες εξισλαμίσθηκαν. Κάθε χωριό, κάθε πόλη, κάθε οικογένεια αποτελεί και μια ιδιαίτερα τραγική ιστορία. Η φριχτή τυραννία των πέρα από κάθε έλεγχο τοπικών Τούρκων διοικητών, ο θρησκευτικός φανατισμός των μουσουλμάνων, οι πιέσεις και οι διωγμοί των ντερεμπέδων, τα συνεχή βασανιστήρια, λύγιζαν το ανθρώπινο ηθικό και τους ανάγκαζαν μπροστά στην φοβερή κατάσταση να αλλαξοπιστήσουν[116]. Έτσι δημιουργήθηκε και το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού.

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως οι εξισλαμισμοί δεν ήταν ένα γεγονός μόνον της «πρώτης» τουρκοκρατίας, του 15ου ή του 16ου αιώνα, αλλά μια τακτική που συνεχίστηκε από τους Τούρκους απτότητα μέχρι και την τελευταία μέρα πριν την ανταλλαγή[117]. Φυσικά, βίαιοι εξισλαμισμοί δεν υπήρξαν μόνον στον Πόντο, αλλά και σε πολλά άλλα μέρη της αυτοκρατορίας. Ο Κοραΐς στην *Αδελφική Διδασκαλία* του κάνει ιδιαίτερη μνεία στους εξισλαμισμούς της Κρήτης, όπως θα δούμε λίγο πιο κάτω.

Και όμως, οι αναθεωρητές ιστορικοί ισχυρίζονται, πάρα πολύ σοβαρά, πως «κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας δεν υπήρξαν βίαιοι εξισλαμισμοί στη μετέπειτα ελληνική επικράτεια. Οι Οθωμανοί, εφόσον οι υπόδουλοι λαοί κατέβαλλαν κανονικά τους φόρους που τους αναλογούσαν, δεν ασχολούνταν ιδιαίτερα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους. Οι μαζικοί εξισλαμισμοί που παρατηρούνται στα Βαλκάνια (Βοσνία, Αλβανία κ.λπ.[118]) έγιναν, κατά κανόνα, με τη θέληση εκείνων που αλλαξοπίστησαν, και ειδικότερα με σκοπό να έχουν καλύτερες σχέσεις με τον κατακτητή και να συμμετέχουν από καλύτερη θέση στη νομή και άσκηση της εξουσίας»[119].

Μετά όμως απ' όσα μόλις αναφέραμε, μπορούμε για μια ακόμη φορά να διαπιστώσουμε το πόσο ιστορικά «έγκυρη» και επιστημονικά «ακριβής» είναι η «απομύθευση» των αναθεωρητών ιστορικών και στο θέμα των βίαιων εξισλαμισμών.

Γενίτσαροι.

Ενώ καθ' όλη την διάρκεια της τουρκοκρατίας οι Έλληνες υπέφεραν κάτω από τον αβάσταχτο τουρκικό ζυγό, τότε που έγινε ο βίος τους κυριολεκτικά αβίωτος ήταν μετά τα ορλωφικά, το 1770. Τότε, όπως μας λέει ο Κούμας, οι χριστιανοί απλά υπέφεραν την πιο ανείπωτη φρίκη:

«Οι άγριοι γιανίτσαροι κατέτρωγαν τους πτωχούς χριστιανούς ασπλάχνως. Εζήτουν κρασιά, φαγητά, ενδύματα, αργύριον. [...] Τις ηδύνατο να αντισταθή εις τιούτους απαιτητάς; Πολλοί έπιπταν θύματα των γιανιτσαρών ατιμωρητί εις τους δρόμους, διότι δεν ηδυνήθησαν να εκπληρώσωσι τα ζητήματά των. Η Λάρισσα έδειξε τρομερότατα παραδείγματα του λεγομένου. Η τιμή των αρρένων εθυσιάζετο εις τα άγρια πάθη των. Και όσοι φιλόστοργοι και οπωσούν ευκατάστατοι γονείς δεν υπέφεραν την αισχύννην ταύτην, ηναγκάζοντο να εξορίζωσι τα τέκνα των από τας πατρικάς των αγκάλας εις κώμας κατοικουμένας υπό μόνων χριστιανών»[120].

Την μαρτυρία του Κούμα έρχεται, για άλλη μια φορά, να συνεπικουρήσει και ο ιερομόναχος Δανιήλ Φιλιππίδης, στην *Νεωτερική Γεωγραφία* του, όπου αναφέρει:

«Αχ! Τι βασίλειο ήθελε είναι η Τουρκία! Πόσο φοβερό εις τα έξω, πόσο ευτυχισμένο εις τα μέσα, αν ήταν ευνομία. [...] Μα, Αρβανίται εξίσου εις καιρόν ειρήνης και πολέμου να περιπατούν με στρατιωτικές σημαίες, να πατούν χωριά, να καίουν σπίτια, να σκλαβώνουν.....[121]. Μα τι να λέγω εκείνα οπού είναι εις όλους γνωστά»[122].

Ανάλογη είναι και η μαρτυρία του Ρήγα:

«Ουρανέ, εσύ είσαι απροσωπόληπτος μάρτυς των τοιούτων κακουρημάτων [του οθωμανικού βλερωτάτου δεσποτισμού]. Ήλιε, εσύ βλέπεις καθημερινώς τα τοιαύτα θηριώδη τολμήματα. Γη, εσύ ποτίζεσαι αδιακόπως από τα ρείθρα των αθών αιμάτων. Ποίος έχει στόμα να με ειπή

το εναντίον; Ποίος είναι εκείνος ο τίγρις, ομόψηφος των τοσούτων ανομημάτων, ας εύγη εις το παρόν, και δια πολέμιόν του μάρτυρα, θέλει αποκτήσει όλην την κτίσιν, ήτις αγλώσσωσ γογγά δια τους αδίκους ώδε εκχυνομένους ρύακας των ανθρωπίνων αιμάτων»[123].

Αυτά ακριβώς λέει και επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Κοραής:

Α. Κοραής, *Αδελφική Διδασκαλία* [1798]: «Είναι εις όλους γνωστόν εις πόσην ακμήν έφθασε την σήμερον των Τούρκων η τυραννία. [...] Οι ταλαίπωροι Γραικοί δεν είναι πλέον κύριοι μήτε κτημάτων, μήτε τέκνων, μήτε των ιδίων αυτών γυναικών. Η τιμή και η ζωή των κρέμαται από την θέλησιν όχι μόνον αυτού του πρωτοτυράννου, αλλά και εκάστου από τους ελαχίστους αυτού δούλους. Τις δεν ηξεύρει το πλήθος των Γραικών της Κρήτης, όσοι, δια να φύγωσι τα τοσαύτα δεινά, ηναγκάσθησαν να αρνηθώσι την πατρικήν αυτών θρησκείαν; Τις αγνοεί τας βίας και τας αρπαγάς των παρθένων, των παιδων, όσαι καθ' ημέραν συμβαίνουσιν εις την Θεσσαλονίκην, ώστε να αναγκάζωνται οι άθλιοι γονείς να μακρύνωσιν από τον πατρικόν οίκον τα φίλτατα τέκνα, δια να τα ελευθερώσωσιν από την ασέλγειαν των βδελυρών Γιανιτζάρων; [...] Τις δεν εθρήνησε τους εκτοπισμούς και τας μετοικεσίας τοσούτων Γραικών, όσοι μην υποφέροντες πλέον τον Ωθωμανικόν ζυγόν εσκορπίσθησαν, εις διαφόρους τόπους της Ευρώπης; [...] Όλα ταύτα και άλλα μύρια κακά προέρχονται από την παράνομον των Τούρκων διοίκησιν. Ψεύδεται λοιπόν αναισχύντως ο ψευδώς υπό το όνομα του Ιεροσολύμων κρυπτόμενος φιλότουρκος συγγραφεύς[124], όταν λέγη, ότι «η υποταγή εις αυτήν την διοίκησιν δεν προξενεί κανένα εμπόδιον ή βλάβην εις την ψυχικήν σωτηρίαν». Ελησμόνησεν άρα τους αποστατήσαντας Γραικούς από την θρησκείαν των ιδίων προγόνων, δια την τυραννίαν των Τούρκων. Τας καταδυναστείας όσας υποφέρουσι καθ' εκάστην οι αδύνατοι Γραικοί από τους ομογενείς των πλουσίους, από τους ιδίους αυτών ποιμένας. Την δεινήν αμαθίαν των πολλών, και τας απ' αυτήν γεννηθείσας δεισιδαιμονίας; [...] Ας μας ειπή ο φιλόσοφος αυτός αν ευρίσκεται ή ευρέθη πού ποτέ καμμία δημοκρατία, αριστοκρατία, βασιλεία ή και τυραννία οποιαδήποτε άλλη, όπου εχύθη τοσούτον αθών αίμα, όσον έχυσαν μέχρι του νυν οι Τούρκοι, όπου επράχθησαν τοσαύται αρπαγαί, ληστεΐαι, καταδυναστεΐαι γυναικών, παρθένων και παιδων βΐαι, όσαι πράττονται κατά πάσαν ώραν εις την οθωμανικήν επικράτειαν».

Α. Κοραής, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* [1801]: «Τις εξ ημών δεν εδοκίμασε την απάνθρωπον αγριότητα και ασπλαγχνίαν της διεστραμμένης των Οσμανλίδων γενεάς; Αυτοί [...] μας εγύμνωσαν από την προγονικήν ημών δόξαν. [...] Τους ιερούς ημών ναούς μετέβαλον εις τζαμιά, και μη αρκούμενοι εις το να μας στερούσι τα αναγκαΐα μέσα του να συστήσωμεν σχολεία εις ανατροφήν και φωτισμόν των ημετέρων τέκνων, μας αρπάζουσιν από τους πατρικούς κόλπους και αυτά τα τέκνα, δια να τα κατηχώσιν εις την θρησκείαν του Μωάμεθ, ή να τα μεταχειρίζωνται..... ω Γραικοί, και πώς να προφέρη το στόμα μου τοιαύτην των Γραικών καταισχύνην; Δια να τα μεταχειρίζωνται εις τας ασελγείς και παρανόμους αυτών ηδονάς. Μας κρίνουσιν αδίκως και μας στερούσι την ζωήν χωρίς έλεον ή κρίσιν. Εις τας κεφαλάς των δυστυχών Γραικών έπεσαν σήμερον όλαι αι φρικταί εκείναι κατάραι, με τας οποίας ο Θεός εφοβέριζε πάλαι τους Ιουδαίους».

Με αφορμή την περίφημη *Πατρική Διδασκαλία*, οι αναθεωρητές ιστορικοί βρίσκουν την χρυσή ευκαιρία για να επιτεθούν λάβροι ενάντια στην εκκλησία για τον «αντιδραστικό ρόλο» του ιερατείου κατά το '21, λέγοντας πως η εκκλησία ήταν ο καλύτερος σύμμαχος του σουλτάνου, όπως είδαμε αναλυτικά πιο πάνω. Όμως, όσοι θέλουν να μας πείσουν πως η *Πατρική Διδασκαλία* προπαγανδίζει την επίσημη εκκλησιαστική θέση στο θέμα των σχέσεων των υπόδουλων

Ελλήνων με τον κατακτητή, αγνοούν ή αποκρύπτουν ένα ιστορικό γεγονός. Οτι μόλις ο βαριά άρρωστος πατριάρχης Ιεροσολύμων Άνθιμος πληροφορήθηκε την πλαστογραφία, καταράστηκε το κίβδηλο κατασκεύασμα. Και ότι οι πατριαρχικοί μητροπολίτες αγόρασαν τα υπόλοιπα αντίτυπα του βιβλίου για να τα κάψουν, πράξη που φανερώνει πως δεν συμφωνούσαν καθόλου με το περιεχόμενό του[125].

Η τουρκική βαρβαρότητα από τα ορλωφικά μέχρι το 1821.

Ακολουθώντας με συνέπεια την ιδεολογική γραμμή των παραπάνω εκκλησιαστικών ανδρών, ο άγιος Νικόδημος ο αγιορείτης εξέδωσε το 1798 ένα πραγματικά αντιστασιακό βιβλίο, το *Νέον Μαρτυρολόγιον*, οπού περιγράφει τα δεινά και τα βασανιστήρια που υπέστησαν πολλές εκατοντάδες μάρτυρες από την «ανεκτική οθωμανική διοίκηση», επειδή δεν ήθελαν να αρνηθούν τον Χριστό και να γίνουν μουσουλμάνοι. Σ' αυτό το βιβλίο του ο άγιος Νικόδημος, ο οποίος «εκπροσωπούσε λαμπρά την ορθοδοξία» στον καιρό του[126], θα καταγγείλει, με τον πιο άμεσο και απροκάλυπτο τρόπο την απάνθρωπη τουρκική τυραννία, καθώς θα αναφέρεται στο πλήθος των νεομαρτύρων κατά την τουρκοκρατία:

«Πώς δεν είναι πρόπον να ευχαριστή τινάς (=κάποιος) τον Θεόν, βλέποντας υποκάτω εις τον σκληρόν ζυγόν, και την αιχμαλωσίαν των νυν κρατούντων, τόσους αθλητάς;»[127].

Όταν λοιπόν ο πνευματικός αδελφός του Αθανάσιου Πάριου κάνει λόγο για «σκληρό ζυγό» και για «αιχμαλωσία των νυν κρατούντων», χρησιμοποιεί φράσεις που ασφαλώς ούτε ως «αυστηρές συμβουλές για υποταγή» μπορούν να εκληφθούν, ούτε βέβαια μας οδηγούν, καθώς τις διαβάζουμε, στο να αποδεχτούμε τον σουλτάνο ως «αντιπρόσωπο του Θεού για την διατήρηση της τάξης του κόσμου». Το πιο εντυπωσιακό όμως είναι πως οι διατυπώσεις αυτές του αγίου Νικοδήμου παραπέμπουν κατευθείαν στις ανάλογες θέσεις του... Κοραή, που παραθέσαμε παραπάνω. Και όταν αυτοί οι δυο ορκισμένοι εχθροί λένε για ένα θέμα ακριβώς τα ίδια πράγματα, δεν μπορεί παρά αυτό για το οποίο μας κάνουν λόγο να είναι πέρα για πέρα αληθινό.

Αλήθεια, πόσο πόθο και πόση ελπίδα για την λευτεριά του γένους μπορεί να κρύβει μέσα του αυτό το «νυν»...

Τέλος, κλείνουμε με την μαρτυρία του Αλέξανδρου Υψηλάντη, η οποία είναι πανομοιότυπη με εκείνες του Κούμα, του Κοραή αλλά και του Ρήγα.

Μάχου υπέρ Πίστεως και Πατρίδος [24-2-1821]: «Στρέψατε τους οφθαλμούς σας, ω συμπατριώται, και ιδετε την ελεεινήν μας κατάστασιν! Ίδετε εδώ τους ναούς καταπατημένους, εκεί τα τέκνα μας αρπαζόμενα δια χρήσιν αναιδεστάτην της ασελγούς φιληδονίας των βαρβάρων τυράννων μας, τους οίκους μας γεγυμνωμένους, τους αγρούς μας λεηλατημένους και ημάς αυτούς ελεεινά ανδράποδα!».

Και δεν είναι μόνον αυτοί οι συγγραφείς που αναφέραμε, οι οποίοι καθ' όλη την διάρκεια της τουρκοκρατίας, κάνουν λόγο για την απάνθρωπη τυραννία που υφίσταντο πάρα πολλές

φορές οι Έλληνες από τους ανάλγητους Τούρκους κατακτητές τους. Γι' αυτό και ο Αντώνιος Μηλιαράκης, «με την ιδιοφυία και την οξυδέρκεια που τον διέκρινε»[128], ανέφερε το 1885 τα εξής:

«Θα ήτο μακρός ο λόγος αν κατεγράφομεν ενταύτα όλας τας ρήσεις της οδύνης και του πόνου, δι' ων οι συγγραφείς ή οι μεταφρασταί ανεκούφιζον, γράφοντες, το βαρύνον αυτούς ψυχικόν άλγος. Πάντα τα βιβλία της 15 μέχρι της 18 εκατονταετηρίδος, και μάλιστα οι πρόλογοι αυτών, βριθουσι τοιούτων σχετλιασμών, δι' ων χρωματίζεται η οικτροά και ελεεινή εικόν της καταστάσεως, εν η διετέλουν πάσαι αι ελληνικαί χώραι, καθ' όλον το μακρόν διάστημα της δουλείας»[129].

Ο ίδιος έχει συγκεντρώσει πολλές ακόμη σχετικές και άκρως αποκαλυπτικές μαρτυρίες[130].

Τις μαρτυρίες των Ελλήνων συγγραφέων για την τουρκική βαρβαρότητα, που μέχρι τώρα παραθέσαμε, συνεπικουρούν και επιβεβαιώνουν πλήρως και οι ξένοι επισκέπτες και περιηγητές της εποχής. Την τουρκική βαρβαρότητα κατά τον 16ο και 17ο αιώνα περιέγραψαν, όπως είδαμε, περιηγητές όπως ο Francois Richard, ο Sir Paul Rycaut, και ο Thomas Smith. Τώρα είναι ο Γάλλος φιλέλληνας πολιτικός Σατωβριάνδος που είδε με τα μάτια του, το 1806, την ερήμωση που επέφεραν στις Πελοπόννησο οι ορδές των Αρβανιτών και η τυραννία των τοπικών Τούρκων διοικητών:

«Από του πολέμου των Ρώσων, η Πελοπόννησος είναι έρημος. Ο ζυγός των Τούρκων εγένετο βαρύτερος εις τους κατοίκους αυτής. Οι Αλβανοί έσφαξαν μέρος του πληθυσμού. Μόνον χωρία κατεστραμμένα δια πυρός και σιδήρου βλέπει τις. [...] Δειναί και παράνομοι εισπράξεις, ύβρεις παντοειδείς αφανίζουνσι πανταχόθεν την γεωργίαν και την ζωήν. Ο τυχών αγάς και του μικροτάτου χωρίου δύναται παίζων να διώξη τον χωρικόν εκ της καλύβης του, να αρπάξη την σύζυγον αυτού και τα τέκνα και να φονεύσει αυτόν επί προφάσει αναξία λόγου»[131].

Την ίδια ακριβώς εποχή, μια χρονιά πριν, ο Άγγλος περιηγητής J. Griffiths δημοσίευσε στο Λονδίνο τις εντυπώσεις από τα ταξίδια του στην «Ευρώπη, την Μικρά Ασία και την Αραβία». Εκεί, σε ειδικό κεφάλαιο, με τον τίτλο «εμπορικοπολιτική κατάσταση των Ελλήνων», αναφέρει και τα εξής ενδιαφέροντα για την «ευτυχισμένη» ζωή των Ελλήνων υπό την «φιλόστοργη» σκέπη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και την «αρμονική» τους συνύπαρξη με τους Τούρκους:

«Η πολιτική κατάσταση των Ελλήνων που κατοικούν στην Τουρκία είναι εδώ και πολύ καιρό πραγματικά αξιοθρήνητη, και η ποικιλία των ταπεινώσεων στις οποίες αυτοί είναι εκτιθέμενοι, τους έχει οδηγήσει περισσότερες από μια φορές σε απελπισμένους αγώνες για την απελευθέρωσή τους και την αποκατάσταση των αναμφισβήτητων δικαιωμάτων τους»[132].

Η ξεκάθαρη αυτή άποψη του Griffiths είναι το άμεσο συμπέρασμά του από όλα όσα ο ίδιος είδε και άκουσε κατά την διάρκεια των περιηγήσεων του στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα του είπε ο κάπος της Awezza[133], δηλαδή της Αφισιάς της Προποντίδας (σημερινή Ansa)[134]. Παρά τον εντυπωσιακά πλούσιο τρόπο της ζωής του, ο Έλληνας προύχοντας της Αφισιάς δεν δίστασε να παραδεχτεί ότι κάθε στιγμή κυριολεκτικά έτρεμε την έκρηξη της τουρκικής βαρβαρότητας:

«Κατά την διάρκεια της συνομιλίας μας επαναλάμβανε συνέχεια το πόσο διακαώς εξακολουθούσε να ελπίζει σε μια αλλαγή στην κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης. Γιατί, ενώ η καλλιέργεια των κτημάτων του και τα φυσικά πλεονεκτήματα του νησιού ήταν τέτοια, ώστε να μπορούν να καλύψουν κάθε ανάγκη, και να οδηγήσουν ακόμη και στην ανεξαρτησία, οι ετήσιοι εκβιασμοί των Τούρκων είχαν καταστήσει όλες τις προσπάθειές του άκαρπες, ενώ η αγωνία, σε κάθε τους επίσκεψη, της προσωπικής του τιμωρίας ή κακοποίησης, δηλητηρίαζε κάθε στιγμή την ύπαρξή του»[135].

Η τουρκική θηριωδία έδειξε όλο το «μεγαλείο» της με τα φριχτά της αντίποινα προς όλο τον ελληνικό πληθυσμό της αυτοκρατορίας μετά την έκρηξη της επανάστασης του '21. Όπως μας πληροφορεί ο Σπυρίδων Τρικούπης, όλοι οι Έλληνες της αυτοκρατορίας, από την μια μέχρι την άλλη της άκρη, «δοκίμασαν» τότε, για μια ακόμη φορά, στο πετσί τους την «ανεκτικότητα» και τα αγαθά της «ευνοϊκής συμβίωσης» με τους «μουσουλμάνους συμπολίτες τους».

Και όταν αναφερόμαστε στον Τρικούπη πρέπει να έχουμε υπόψη μας πως δεν είναι ένας τυχαίος ιστορικός, αλλά ένας ιστορικός με ιδιαίτερα μεγάλο κύρος, αξιοπιστία και σοβαρότητα[136], αφού «κήρυξε από την αρχή της συγγραφής του την πίστη του στην αλήθεια και την δικαιοσύνη». Έτσι, σύμφωνα με τον καθηγητή Κρεμμυδά, «μερικές φορές ο αναγνώστης ξαφνιάζεται με την ακρίβεια των περιγραφών και την οξύνοια των επισημάνσεων» του Τρικούπη. Γι' αυτό και βρίσκεται στην πρωτοπορία της ευρωπαϊκής ιστοριογραφικής παράδοσης[137].

Για να έχουμε λοιπόν ένα μικρό δείγμα του «οθωμανικού πολιτισμού», αναφέρουμε πως μόνο στην Κωνσταντινούπολη εξοντώθηκαν μετά τις 25 Μαρτίου του 1821 δέκα χιλιάδες (10.000) Έλληνες[138].

Και όπως σημειώνει ο Τρικούπης, δεν ήταν οι Έλληνες της Πόλης οι μόνοι «τυχεροί» που ένοιωσαν στο πετσί τους τα «αγαθά» του «οθωμανικού πολιτισμού», αλλά «τοιαύτη ήταν η κατάσταση, κατά το μάλλον και ήτον, όλων των μερών του Οθωμανικού κράτους τις ημέρας εκείνας, όπου συνέζων αι δύο ετερόθρησκοι και ετερογενείς φυλαί. Και ταύτα πάντα έπασχον οι δυστυχείς χριστιανοί όχι διότι επεβουλεύθησαν τον σουλτάνον, ή τον παρήκουσαν, ή τον επολέμησαν, αλλά διότι άλλοι, κατοικούντες άλλα μέρη της επικρατείας του, τυχόντες να είναι ομογενείς των και ομόθρησκοι, εκίνησαν όπλα κατ' αυτού»[139].

Μετά από τον πραγματικά απίστευτο καταιγισμό των μαρτυριών που μέχρι τώρα παραθέσαμε για την ζωή και την βιοτή των υπόδουλων Ελλήνων κατά την τουρκοκρατία, και για το πόση παιδεία τους επέτρεπε αυτός ο αφόρητος «ζυγός» να έχουν, ας θυμηθούμε και πάλι τι μας έλεγαν σχετικά οι αναθεωρητές ιστορικοί.

Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτούς, η αντίληψη πως «η οθωμανική αυτοκρατορία ήταν «απολίτιστη» και «καθυστερημένη», και συνεχώς βίαιη έναντι των Ελλήνων και άλλων χριστιανών» είναι πέρα για πέρα «ανακρίβεια» και «στερεότυπο»[140]. Ο Ελληνισμός κατά την τουρκοκρατία «δεν κινδύνεψε ποτέ από τον κατακτητή να αφανιστεί», γιατί κάτι τέτοιο ο κατακτητής «όχι μόνον δεν το επιδίωξε, αλλά και δεν το επιθυμούσε»[141]. Τα «περί «400 χρόνων τουρκικού ζυγού» ήταν [λοιπόν] ένας μεγάλος Μύθος», αφού «η Οθωμανική αυτοκρατορία [...] θεωρούσε τους Ρωμιούς και το Πατριαρχείο συνεταίρους της στη διοίκηση της αχανούς χώρας»[142]. Γι' αυτό και «η οθωμανική περίοδος ως και το 1914 μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις πλέον ευνοϊκές συμβιώσεις κυρίαρχων μουσουλμάνων και υποτελών χριστιανών»[143].

Όμως, μετά από την πλημμυρίδα των μαρτυριών που παραθέσαμε, είμαστε πλέον σε θέση να εκτιμήσουμε εμείς οι ίδιοι το πόσο σοβαρή, έγκυρη και αξιόπιστη είναι τούτη εδώ η «επιστημονική» άποψη και θέση των αναθεωρητών ιστορικών.

Οι Τούρκοι και η παιδεία των Ελλήνων ραγιάδων κατά την τουρκοκρατία.

Αυτή η απερίγραπτα βάρβαρη και βάνανυση συμπεριφορά των Τούρκων προς τους υπόδουλους Έλληνες, είχε φυσικά ως άμεσο και πρακτικό ως αποτέλεσμα τα περισσότερα μέρη του Ελληνισμού να βρίσκονται βουτηγμένα στο πηχτό σκοτάδι της απόλυτης αμάθειας. Πράγμα που άλλωστε το γνωρίζουμε ήδη, χάρις στις μαρτυρίες που παραθέσαμε έως τώρα: του

Σχολάριου, του Ζυγομαλά, του Κύριλλου Λούκαρη, των Γερμανών κατά τον 17ο αιώνα και του Χρυσάνθου Ιεροσολύμων.

Τις ξαναθυμίζω συνοπτικά:

Γεννάδιος Σχολάριος, πρώτος οικουμενικός πατριάρχης μετά την άλωση, αυτός που πήρε από τον Μωάμεθ τον πορθητή τα προνόμια για την εκκλησία (γύρω στο 1460): «Πού τα παιδευτήρια της σοφίας; [...] Κατεπόθησαν υπό του Μωάμεθ»[144].

Θ. Ζυγομαλάς, αρχιγραμματέας του οικουμενικού πατριαρχείου (γύρω στο 1580): «Πάντα δεδουλωμένα δουλεία Αγαρηνών [εισί], και ουκ έχοντα τας ελευθέρους επιστήμας. [...] Το δ' αίτιον, ότι αι κακώσεις και αι συζητήσεις των τυραννούντων δειναί»[145]. «Σοφίαν γαρ ή μαθήματα, δούλοι όντες νυν, ουκ έχομεν»[146]. «βαρβαρωθέντες εν βαρβάροις χρονίως»[147].

Κύριλλος Λούκαρης, οικουμενικός πατριάρχης (γύρω στο 1620): «Πως δεν έχομεν σοφίαν και μαθήματα, αλήθεια είναι. [...] Αν είχε [όμως] βασιλεύσει ο Τούρκος εις την Φραγγίαν δέκα χρόνους, χριστιανούς εκεί δεν εύρισκες. [...] Και σεις μου λέγετε πως δεν έχομεν σοφίαν;»[148].

Χρυσάνθος, πατριάρχης Ιεροσολύμων (1728): «[Με τα «φροντιστήρια» και τις ακαδημίες που είχαν παλιά], Αθήναι και Ελλάς ξύμπασα, επί μέγα ευκλείας και δόξης παρήλασεν. [...] Εξ ότου δε τούτων εστέρηται, ζυγώ δουλείας βαρυτάτω και τυραννικοτάτω υποπετωκνία, [...] δύστηνος και αξία θρήνων αποκατέστη»[149].

Οι Γερμανοί, που τον 17ο αιώνα έτρεμαν σύγκορμοι στην σκέψη και μόνον ότι θα ήταν ποτέ δυνατόν να κατακτηθούν από τους Τούρκους. Και αυτό διότι γνώριζαν πως κάτι τέτοιο θα τους έκανε να μεταβληθούν και αυτοί, σαν τους Έλληνες, σε έναν «βάροβαρο, αμόρφωτο και σκαϊό λαό»[150]!

Μετά από τα παραπάνω μπορούμε πολύ καλά ν' αντιληφθούμε γιατί η παιδεία και τα σχολεία ήταν τόσο σπάνιο πράγμα στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό, όπως αναφέρει ο εγκυρότατος Κωνσταντίνου Κούμας: «Ητο σπανιώτατον χρήμα (=πράγμα) η παιδεία, άντις ονομάση παιδείαν μετρίαν τινά είδησιν (=γνώση) της γλώσσης κατά γραμματικήν. Μέρους του γένους εγνώριζεν μόνον να διαβάζη και να γράφη όπως έτυχεν, και το περισσότερον ήτο βυθισμένον εις απόλυτον αγραμματίαν»[151].

Στις μαρτυρίες που παραθέσαμε πιο πάνω, που υποδεικνύουν ως μοναδικό υπεύθυνο για την ανυπαρξία της παιδείας και των σχολείων την τουρκική βαρβαρότητα, μπορούμε να προσθέσουμε τώρα και ακόμη δύο, του ιερομόναχου Δανιήλ Φιλιππίδη και του ίδιου του Κοραή.

Λέει ο Φιλιππίδης το 1791 στην *Νεωτερική Γεωγραφία* του[152]:

«Δια τα ήθη τους [των Ελλήνων], μα τι να πη τινάς [=κάποιος] δια τα ήθη αυτών οπού είναι υπόζυγοι, υστερημένοι από σχολεία, από βιβλία, από αναθροφή, από παιδεία. Μ' όλον τούτο, το ελληνικόν εκείνο πνεύμα οπού εμψύχωνε τους προπάτοράς τους, ένας πολυχρόνιος ζυγός, οπού ζώνει όλα και τα νεκρώνει, δεν ημπόρεσε να το σβήση. Δεν προσμένει παρά ένα αίσιο άνεμο να πνεύση, δια να ανάψη πάλιν εις το θέατρο του κόσμου. Τι ημπορεί να κάμη τώρα από κάτω εις μια ομίχλη, οπού επιπολάζει;»[153].

Οι Έλληνες, μας λέει ο συγγραφέας της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, είναι «στερημένοι» από «σχολεία» και από «παιδεία». Αλλά όχι εξαιτίας κάποιας δικής τους αδιαφορίας ή εξαιτίας του «αγροτικού χαρακτήρα» της κοινωνίας τους, αλλά επειδή είναι «υπόζυγοι». Και το «ελληνικό πνεύμα», παρόλο που ο «πολυχρόνιος ζυγός» δεν κατάφερε να το σβήσει, δεν μπορεί τώρα να κάνει απολύτως τίποτα, γιατί βρίσκεται κάτω από μια «ομίχλη που επιπολάζει».

Και για να αντιλαμβανόμαστε επακριβώς την σημασία αλλά και το ειδικό βάρος των μαρτυριών που παραθέτουμε, πρέπει να σημειώσουμε πως

η Γεωγραφία Νεωτερική αποτελεί ένα από τα πιο σπουδαία βιβλία του ελληνικού διαφωτισμού[154], το οποίο συνοδοιπορεί με την πιο προωθημένη φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην Δύση στα τέλη του 18ου αιώνα. Ενώ παράλληλα σηματοδοτεί την αποδέσμευση του ελληνικού στοχασμού από τα καθιερωμένα σχήματα (ορθοδοξία, ελληνική αρχαιότητα, δυσπιστία προς την Δύση)[155].

Όλα τα παραπάνω επικυρώνει ο ίδιος ο Κοραής, με την δικιά του ιδιαίτερος βαρύνουσα μαρτυρία:

Σάλπισμα Πολεμιστήριον [1801]: «Εξαιτίας των Τούρκων η κοινή πατρίς ημών, η πατρίς των τεχνών και των επιστημών, η πατρίς των φιλοσόφων και των ηρώων, έγινε σήμερα κατοικητήριο της αμαθίας και βαρβαρότητας, αληθές σπήλαιον ληστών, των και απ' αυτούς τους ληστές αναιδεστέρων Οσμανλίδων. Δια τους Τούρκους ονειδιζόμεθα και καταφρονούμεθα από τους Ευρωπαίους, οι οποίοι χωρίς τα φώτα της Ελλάδος ήθελον ίσως ακόμη κοιμάσθαι εις τον σκότον της προγονικής αυτών βαρβαρότητας. Τοιαύτα και τοσαύτα, φίλοι και αδελφοί, επάθομεν από το απάνθρωπον γένος των Μουσουλμάνων».

Και όταν αναφερόμαστε στον Κοραή δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως η «γραμμή Κοραή» είναι αυτή που επιβάλλει την «ρεαλιστική αντιμετώπιση των θεμάτων που αφορούν στο ιστορικό παρελθόν, αλλά και στο παρόν της πατρίδας», μιας και «είναι απαλλαγμένη από τις συνηθισμένες προλήψεις(sic) τόσο για τους [Έλληνες], όσο και για τους Τούρκους». Μια γραμμή που ακολούθησε πιστά ο μαθητής του Κοραή Κ. Κούμας[156].

Τα αποτελέσματα της τουρκικής βαρβαρότητας ήταν λοιπόν κάθε στιγμή απτά στην καθημερινή ζωή και την πνευματική κατάσταση των υπόδουλων Ελλήνων. Ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός δεν κουράζονταν ποτέ του να υπενθυμίζει στους Έλληνες της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου την κατάσταση της απόλυτης εξαχρείωσης στην οποία βρισκόνταν, προκειμένου να τους παρακινήσει να φτιάξουνε σχολεία:

«Σαράντα χρόνους εσπούδαζε ο Μωσής γράμματα. Έτσι πρέπει και εμείς να σπουδάζωμεν, να μανθάνωμεν γράμματα, δια να ηξεύρωμεν που περιπατούμεν. Και αν δεν εμάθετε γράμματα οι πατέρες και οι μητέρες, να βάνετε τα παιδιά σας να μανθάνουν. Δεν βλέπετε οπού αγρίεψε το γένος μας από την αμάθειαν και εγίναμε ως θηρία; Δια τούτο σας συμβουλεύω να κάμετε κάθε τρόπον να έχετε σχολεία εις τες χώρες σας δια να καταλαμβάνετε το άγιον Ευαγγέλιον, να μην περιπατήτε εις το σκότος»[157].

Δεν είχε όμως μόνον η δυτική Ελλάδα, όπου έδρασε ο άγιος Κοσμάς, το θλιβερό «προνόμιο» να ζει μέσα στο απόλυτο σκοτάδι. Το ίδιο συνέβαινε και στην Πελοπόννησο, όπως μας βεβαιώνει ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο οποίος μας αναφέρει πως όταν ήταν εκείνος παιδί, σ' όλον τον Μοριά δεν υπήρχαν καθόλου σχολεία, παρά κάποια ελάχιστα, κι αυτά για τα αξιοθρήνητα κολλυβογράμματα:

«Εις τον καιρό της νεότητος, όπου ημπορούσα να μάθω κάτι τι, σχολεία, ακαδημιαί δεν υπήρχαν. Μόλις ήσαν μερικά σχολεία, εις τα οποία εμάθαιναν να γράφουν και να διαβάζουν. Οι παλαιοί κοτσαμπάσιδες, όπου ήσαν οι πρώτιστοι του τόπου, μόλις ήξευραν να γράφουν το όνομά τους. Το μεγαλύτερο μέρος των αρχιερέων δεν ήξευρε παρά εκκλησιαστικά κατά πράξιν, κανένας όμως δεν είχε μάθησι. Το ψαλτήρι, το κτωήχι, ο μηναίος, άλλαι προφητεΐαι ήσαν τα βιβλία οπού ανέγνωσα»[158].

Τα λεγόμενα του Κολοκοτρώνη έρχεται να επικυρώσει ο κατά τα άλλα ορκισμένος εχθρός του, ο μεγαλοκοτσαμπάσης Κανέλλος Δεληγιάννης, ο οποίος, μιλώντας για πατέρα του, τον πανίσχυρο προεστό της Πελοποννήσου Ιωάννη Δεληγιάννη, μας λέει πως ήταν «άνευ παιδείας, καθότι τότε δεν υπήρχον εις την Πελοπόννησον Ελληνικά Σχολεία»[159].

Τα αίτια για την παρακμή της παιδείας επί τουρκοκρατίας.

Και ποιος έφταιγε που οι Έλληνες επί τουρκοκρατίας δεν είχαν ούτε σχολεία, ούτε παιδεία; Οι αναθεωρητές ιστορικοί μας βεβαιώνουν πως η ίδρυση των σχολείων ήταν «ζήτημα εσωτερικών παραγόντων», μιας και «οι Έλληνες είχαν την ελευθερία και την ευθύνη να αποφασίσουν για την εκπαίδευσή τους χωρίς άμεσες δυναστικές πολιτιστικές επιρροές»[160]. Άρα; Μήπως τελικά δεν τους έφταιγε κανείς άλλος, παρά μόνο το ξερό τους το κεφάλι και η προκλητική τους αμέλεια στο να φτιάχνουν σχολεία και να μάθουν στα παιδιά τους γράμματα;

Είδαμε ήδη ότι ο αρχιγραμματέας του οικουμενικού πατριαρχείου Θεοδόσιος Ζυγομαλάς διαβεβαίωνε τον Μ. Κρούσιο, το 1580, πως μοναδική αιτία για την οριστική σχεδόν εξάλειψη της παιδείας στους υπόδουλος Έλληνες ήταν η τουρκική τυραννία. Κι αυτό γιατί οι Έλληνες από την φύση τους είναι «δεκτικώτατοι, [...] ότε διδασκάλου τύχωσι, των μαθημάτων λαμβάνειν, δια την ενούσαν [...] τω ελληνικώ γένει ευγένειαν και την κράσιν και θέσιν των τόπων αυτών. Α πλεονεκτήματά εισι θεόθεν εμπεφυκώτα και σχεδόν ανεξάλειπτα».

Δηλαδή, όποτε οι Έλληνες μπορούν να έχουν δασκάλους, αναπτύσσουν την παιδεία στον ύψιστο βαθμό, γιατί αυτό τους επιβάλλει να κάνουν η ίδια η ελληνική τους φύση, με τα μοναδικά θεϊκά της χαρίσματα. Το ότι αυτή η άποψη δεν είναι μια εθνικιστική κορώνα του Ζυγομαλά, αλλά μια ακριβέστατη περιγραφή της ιστορικής πραγματικότητας, επιβεβαιώνεται από την πλέον αυστηρή επιστημονική έρευνα.

Όπως είδαμε, όταν ήταν ο Κολοκοτρώνης παιδί, στην Πελοπόννησο δεν υπήρχαν παρά κάποια ελάχιστα και εντελώς υποτυπώδη σχολεία. Κι όμως, στον ίδιο αυτόν τόπο λίγες μόνον δεκαετίες πριν είχε υπάρξει μια άνθηση της παιδείας πραγματικά αξιοζήλευτη. Και ποιος ήταν ο λόγος που είχε ανθήσει τότε τόσο πολύ η παιδεία; Το ότι για τριάντα χρόνια, από το 1685 ως το 1715, η Πελοπόννησος δεν ήταν υπό τουρκική αλλά υπό βενετσιάνικη κατοχή. Φυσικά, όταν κατάκτησαν την περιοχή οι Βενετοί, την είχαν βρει βουτηγμένη στην απόλυτη αμάθεια. Όμως, στα τριάντα χρόνια της δικής τους κατοχής κατόρθωσαν να επιτύχουν ένα πραγματικό «εκπαιδευτικό» θαύμα.

Χαρακτηριστική είναι η σχετική περιγραφή του Ματθαίου Παρανίκα[161]:

«Βαθμηδόν όμως, των δεινών αυξανόντων, εμαραίνετο [στην Πελοπόννησο] κατά μικρόν και το δένδρον της παιδείας. Ωστε, ότε οι Ενετοί κατέλαβον την Πελοπόννησον (1685-1715), [...] εύρον τους κατοίκους γενικώς ειπείν, αμαθείς, συνετέλεσαν δε και εις την παντελώς παραμελημένην εκπαίδευσιν. Το δε παράδοξον, μοναχοί Λατίνοι ίδρυσαν εδώ και εκεί εκπαιδευτικά καταστήματα, διηύθυνον σχολεία, εις α άνευ δισταγμού οι Έλληνες έπεμπον τα τέκνα των. Ειργάζοντο επίσης να συστήσωσιν εν Τριπόλει τακτικόν Γυμνάσιον. Δια τούτων και ετέρων παραπλησίων ενόμιζεν ο Γκιμάνης, ο Ενετός Αρμιοστής, ότι «ίσως θέλει αποσπασθεί της βαρβαρότητας, υπό την αισίαν εξουσίαν των Ενετών, η διδάσκαλος πάσης επιστήμης και τέχνης αρχαία Ελλάς»[162].

Δηλαδή ο Βενετσιάνος διοικητής της Πελοποννήσου είχε βάλει ως πρόγραμμά του την εκπαιδευτική και πολιτιστική ανάπτυξη του Ελληνισμού της περιοχής, έτσι ώστε να τον απαλλάξει από την βαρβαρότητα στην οποία τον είχαν οδηγήσει οι Τούρκοι και να ξαναφέρει στο ύψος της αρχαίας Ελλάδας! Και βλέποντας την απίστευτη ανταπόκριση των Ελλήνων όλου του Μοριά στην προσπάθειά του αυτή, πίστεψε πως αυτός ο στόχος του θα μπορούσε τελικά του να επιτευχθεί.

Και ενώ αυτά τα καταπληκτικά συνέβαιναν στην Πελοπόννησο μέχρι και το 1715, όταν γεννήθηκε ο Κολοκοτρώνης ο τουρκικός ζυγός είχε ήδη «καταφέρει» να την γυρίσει στην ίδια ακριβώς βαρβαρότητα, στην οποία την είχαν βρει οι Βενετσιάνοι το 1685!

Το ίδιο ακριβώς με την Πελοπόννησο, αλλά σε έναν πολύ πιο εντυπωσιακό βαθμό, συνέβη και στην Κρήτη, η οποία όσο ήταν υπό την πολύχρονη κατοχή των Βενετσιάνων ανέδειξε πλήθος λογίων[163] και έζησε μια μακρά περίοδο ευημερίας. Ευημερία που συνοδεύτηκε από μια ασύλληπτης έκτασης ανθρωπιστική δραστηριότητα, η οποία ήταν τόσο πληθωρική, που δεν μπορούσε να εξαντληθεί ολόκληρη επί τόπου και εξαγόταν και στην Βενετία(!). Σ' όλην αυτήν την περίοδο, «τα ελληνικά μοναστήρια, θεματοφύλακες ελληνομάθειας, είναι τα κέντρα λόγιας και φιλολογικής ενασχόλησης»[164]. Η άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών στην Κρήτη κατά την βενετοκρατία ήταν τέτοιας έκτασης και ποιότητας, ώστε να γίνεται λόγος από όλους τους ιστορικούς της λογοτεχνίας μας για Κρητική Αναγέννηση. Φυσικά, όπως ακριβώς και στην Πελοπόννησο, όλα αυτά έλαβαν τέλος με την κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους[165]. Οι οποίοι Τούρκοι βύθισαν το νησί σ' ένα τέτοιο βαθύ σκοτάδι αμάθειας και αθλιότητας, για το οποίο θα αναφέρουμε με πολλές λεπτομέρειες πιο κάτω στην μελέτη μας.

Αυτές είναι οι συνέπειες στον πολιτισμό και την παιδεία ενός τόπου από την τουρκική κατάκτηση. Το πηχτό και απόλυτο σκοτάδι. Αυτό μπορούμε να το αντιληφθούμε ακόμη καλύτερα εκ του αντιθέτου, αν δούμε δηλαδή το τι συνέβαινε στα μέρη που οι Τούρκοι δεν μπόρεσαν να επιβάλλουν ποτέ τον βάρβαρο ζυγό τους.

Κλασικό παράδειγμα τα Επτάνησα: «Έχοντας αποφύγει τις συνέπειες της τουρκικής κατάκτησης» η Επτάνησος, εξαιτίας της παρατεταμένης βενετικής κατοχής, διατήρησε αδιάλειπτη επαφή με την ευρωπαϊκή παιδεία μέσω των οργανικών δεσμών της με την Ιταλία. [...] Η βενετική διακυβέρνηση ήταν καταπιεστική, [...] αυτό όμως δεν εμπόδισε τα σκιρτήματα της πολιτισμικής ανανέωσης να φτάσουν στα νησιά του Ιονίου πελάγους. Ο Βρετανός περιηγητής Alexander Drummond, που επισκέφτηκε τα νησιά στα 1744, γράφει ότι γοητεύτηκε, όταν ανακάλυψε ότι τα νεότερα μαθηματικά και η πειραματική φυσική συγκέντρωναν το ενδιαφέρον των μορφωμένων ανδρών και ότι ο Locke, ο Clarke και ο Gravesande έχαιραν θαυμασμού στους λόγιους κύκλους της Ζακύνθου. Οι νέες ιδέες απασχολούσαν και τον πρωθιερέα της Ζακύνθου Αντώνιο Κατήφορο (1685-1763)»[166].

Πολλές φορές σε τούτη δω την μελέτη θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε το πόσο ορθή και ακριβής είναι η αντίληψη του Θ. Ζυγομαλά για την δυνατότητα που έχουν οι Έλληνες να τρέπονται προς την παιδεία και τα γράμματα, «δια την ενούσαν [...] τω ελληνικώ γένει ευγένειαν και την κράσιν και θέσιν των τόπων αυτών. Α πλεονεκτήματά εισι θεόθεν εμπεφυκότα και σχεδόν ανεξάλειπτα».

Και αυτό το βλέπουμε κάθε φορά να επαληθεύεται μέσα από την απίστευτη έκρηξη της παιδείας, των σχολείων και των γραμμάτων που εμφανίζονταν σε κάθε μέρος του Ελληνισμού που κατάφερε να γλιτώσει από την βάρβαρη επιβολή της τουρκικής κατάκτησης. Στην Κρήτη, μέχρι το 1669, στην Πελοπόννησο, για τριάντα μόλις χρόνια, στα Επτάνησα, συνεχώς και αδιάλειπτα, στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, αμέσως μόλις πέρασαν σε ελληνικά χέρια και σε όλον ανεξαιρέτως τον παροικιακό Ελληνισμό.

Το απόλυτο σκοτάδι στην παιδεία και τα γράμματα βίωναν κατά τον 18ο αιώνα και οι Έλληνες του Πόντου, όπου τα παιδιά μάθαιναν τα στοιχειώδη μόνον κολλυβογράμματα από τους μοναχούς και τους ιερείς στους νάρθηκες των εκκλησιών[167]. Αλλά για την «ευτυχημένη» ζωή των Ελλήνων του Πόντου υπό τον τουρκικό ζυγό είπαμε αρκετά παραπάνω. Παρόμοια ήταν η κατάσταση και στις υπόλοιπες υπόδουλες περιοχές του Ελληνισμού, Ήπειρο, Μακεδονία και Θράκη.

Για να καταλάβουμε το μέγεθος του προβλήματος, θα αναφέρουμε ενδεικτικά και πολύ χαρακτηριστικά την Χίο, όπου λειτουργούσε και το περίφημο *Γυμνάσιο*, μια από τις πιο σημαντικές σχολές του «δούλου γένους» κατά την Τουρκοκρατία[168]. Στο νησί αυτό ο περισσότερος κόσμος ήταν τόσο αμόρφωτος, όσο δεν μπορούσε να το χωρέσει νους ανθρώπου, σύμφωνα με την μαρτυρία ενός Αμερικανού ιεραποστόλου, που χρονολογείται στο 1820. Και να φανταστεί κανείς πως το 1820 ήταν η χρονιά που η παραγωγή του ελληνικού βιβλίου είχε φτάσει στο μέγιστο ύψος της για τα χρόνια της τουρκοκρατίας[169].

Τελειώνοντας λοιπόν ο 18ος αιώνας, θα έβρισκε στα περισσότερα μέρη του υπόδουλου Ελληνισμού τους πάντες κυριολεκτικά «αστοιχείωτους», ως αποτέλεσμα της αβάσταχτης τουρκικής θηριωδίας και σκλαβιάς: Τους αρχιερείς, τους κοτσαμπάσιδες, και, πολύ περισσότερο, τον απλό και ταλαιπώρο λαό. Και αυτό γιατί ακόμη και η εκπαιδευτική άνθηση που πραγματοποιήθηκε στην πεντηκονταετία 1720-1770 (θα πούμε γι' αυτήν παρακάτω) πνίγηκε κυριολεκτικά στο αίμα μετά τα ορλωφικά. Με αποτέλεσμα, όπως μας πληροφορεί ο Κ. Κούμας, «μετά τον ρωσικόν πόλεμον του 1768-1770 έτους εις καμμίαν πόλιν της Τουρκίας δεν επρόκοπταν οι Γραικοί ούτε εις πλούτη, ούτε εις γνώσεις»[170].

Και ήταν τόσο δεδομένη, τόσο αυτονόγη αυτή πνευματική καθυστέρηση των υπόδουλων Ελλήνων, ώστε να αποτελεί μέρος της γεωγραφικής και εθνολογικής επιστημονικής πληροφόρησης που προσέφεραν τα αντίστοιχα συγγράμματα του δυτικοευρωπαϊκού κόσμου. Έτσι, ο Άγγλος Thomas Smith στο έργο του Στοιχεία Γεωγραφίας, αναφέρει πυκνά και περιληπτικά για την κατάσταση των Ελλήνων του καιρού του, δηλαδή το 1806, τα εξής:

«Η τουρκική διακυβέρνηση είναι δεσποτική, όπως και όλες οι άλλες μοναρχίες της Ανατολής. [...] Οι Έλληνες, οι οποίοι κατοικούν το νοτιότερο άκρο της ευρωπαϊκής Τουρκίας, και πολλά νησιά από τα νησιά, διατηρούν κάποια λίγα ιδιαίτερα ήθη και έθιμα, αλλά το αρχαίο τους πνεύμα έχει χαθεί πλήρως, ζώντας μια αδιάφορη και ναυελική ζωή κάτω από την κυριαρχία των Τούρκων»[171].

Όπως είδαμε στην αρχή της εργασίας μας, οι αναθεωρητές ιστορικοί μας διαβεβαιώνουν, με μια φωνή, πως είναι «μύθευμα» η αντίληψη περί «απαγόρευσης και καταδίωξης της εκπαίδευσης των Ελλήνων από τους Τούρκους»[172]. «Μόνο μετά την Επανάσταση του 1821 μερικοί λόγιοι της εποχής, διεκτραγωδώντας τα παθήματα του Ελληνισμού κατά την Τουρκοκρατία, υπαινίχθηκαν –χωρίς να αναφερθούν σε κανένα συγκεκριμένο παράδειγμα– ότι η παιδεία, όπως και η Εκκλησία, ήταν υπό διωγμόν»[173], ενώ, «παρόμοια άποψη δεν έχει διατυπωθεί πουθενά έως τότε»[174]. Γι' αυτό και «κανένας, ούτε ο ελάχιστος υπαινιγμός δεν έχει εντοπισθεί στα χρόνια της τουρκοκρατίας»[175].

Το πόσο έγκυροί και αξιόπιστοι είναι οι παραπάνω ισχυρισμοί τους μπορούμε τώρα να το διαπιστώσουμε και μόνοι μας, μέσα από τον μακρύ κατάλογο των μαρτυριών που μέχρι τώρα παραθέσαμε. Μαρτυρίες που ξεκινάνε από τον Γεννάδιο Σχολάριο και φτάνουν, σε μια αδιάκοπη ιστορική συνέχεια, μέχρι τον Αδαμάντιο Κοραή και τον Κωνσταντίνο Κούμα.

Ποιοι δίδωκαν την παιδεία και έκλειναν τα σχολεία επί τουρκοκρατίας.

α) Οι τοπικοί διοικητές.

Το παχύ σκοτάδι της απόλυτης σχεδόν αμάθειας, στο οποίο βύθισε τον Ελληνισμό η τουρκική βαρβαρότητα, ιστορικά εξηγείται πλήρως. Το πώς δηλαδή και γιατί η τουρκική κατάκτηση επέφερε αυτήν την εξαφάνιση των σχολείων και της παιδείας.

Όπως παρατηρεί ο Σ. Ράνσιμαν, «τα σχολεία χρειαζόνταν χρήματα. Και το πατριαρχείο ήταν πάντοτε στενεμένο από χρήματα. [...] Άλλωστε, ήταν απίθανο ότι οι Τούρκοι θα επέτρεπαν ποτέ στην Εκκλησία να μαζέψει αρκετά χρήματα για να προικοδοτήσει πολλά σχολεία. Αλλά, ακόμη κι αν βρισκόταν χρήματα, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν οι τουρκικές αρχές στις επαρχίες θα επέτρεπαν να λειτουργήσουν ελληνικά σχολεία σε ευρεία κλίμακα. Καμιά επίσημη απαγόρευση δεν υπήρξε ποτέ. Αλλά τα σχολικά κτίρια μπορούσαν να δημευθούν και οι μαθητές να σταλούν σπίτια τους, έτσι ώστε στο τέλος να μην αξίζει να συντηρούνται τα σχολεία»[176]. Και αυτό γιατί ενώ «η Υψηλή Πύλη δεν επενέβη ποτέ στην Πατριαρχική Ακαδημία στην Κωνσταντινούπολη, οι επαρχιακοί διοικητές μπορούσαν να είναι όσο καταπιεστικοί ήθελαν. Και πολλοί από αυτούς θεωρούσαν την εκπαίδευση των μειονοτήτων ως το περισσότερο ανεπιθύμητο πράγμα»[177]. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο «στην Μικρά Ασία, εκτός από τις μεγάλες πόλεις, φαίνεται πως δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου ελληνικά σχολεία. Ο

Thomas Smith στο τέλος του 17ου αι. σημειώνει πως οι τουρκικές αρχές στις ασιατικές επαρχίες ήταν πολύ λιγότερο ανεκτικές από αυτές στις ευρωπαϊκές»[178].

Το πιο «δυνατό» ίσως «χαρτί» που προβάλλουν οι αναθεωρητές ιστορικοί για να στηρίξουν την άρνησή τους για το κρυφό σχολειό είναι ότι δεν υπήρξε ποτέ κάποια επίσημη απαγόρευση της παιδείας και των σχολείων κατά την τουρκοκρατία. Όπως λένε χαρακτηριστικά, «ο κατασκευασμένος μύθος του κρυφού σχολείου υπονοεί τη ρητή απαγόρευση προς τους Έλληνες υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας να φοιτούν σε σχολεία, να ιδρύουν τέτοια και να τα στελεχώνουν, παραποιώντας, έτσι, όψεις της καθημερινής ζωής των ανθρώπων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας»[179]. Όμως, δεν «βρέθηκε κανένα φιορμάνι ή άλλη διαταγή του κυριάρχου που να απαγορεύει τη λειτουργία χριστιανικών σχολείων και να καθιστά αναγκαία την καταφυγή στο «κρυφό σχολειό»[180].

Όπως είδαμε, ο Σ. Ράνσιμαν γνώριζε πολύ καλά αυτό το «ατράνταχτο» επιχείρημα των αναθεωρητών ιστορικών, όταν έγραφε το παραπάνω μνημειώδες έργο του. Το πρόβλημα είναι πως οι αναθεωρητές ιστορικοί αγνοούν το έργο του Ράνσιμαν. Γιατί αν το γνώριζαν, θα ήξεραν πως δεν ήταν καθόλου απαραίτητο να είχε υπάρξει επίσημη απαγόρευση, για να είναι τα σχολεία και η παιδεία των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατία υπό διωγμό. Μπορούσαν αυτήν την δουλειά να την κάνουν και μόνοι τους οι τοπικοί Τούρκοι διοικητές, πασάδες και μπέηδες, χωρίς «άνωθεν» εντολές και επίσημα «φιορμάνια». Και την έκαναν θαυμάσια.

Επιπλέον, δεν ήταν μόνον οι τοπικοί Τούρκοι διοικητές που εμπόδιζαν τους ταλαίπωρους χριστιανούς ραγιάδες να φτιάχνουν σχολεία και να έχουν παιδεία. Ήταν και ο ίδιος ο τουρκικός όχλος, όπως επίσης και οι φοβεροί και τρομεροί γενίτσαροι, οι οποίοι δεν επέτρεπαν στους αξιολύπητους Έλληνες όχι σχολεία να έχουν, αλλά ούτε να αναπνέουν. Στην κυριολεξία.

150 χρόνια πριν τον Ράνσιμαν, ο Ιακωβάκης Ρίζος-Νερουλός, είχε υποδείξει πρώτος τους τοπικούς Τούρκους διοικητές ως υπεύθυνους για την απαγόρευση των σχολείων και της παιδείας. Ο Νερουλός το ανέφερε αυτό σε μια σειρά διαλέξεων για την νέα ελληνική φιλολογία, το 1826, που έδωσε στα γαλλικά στην Γενεύη. Διαλέξεις οι οποίες το 1827 εκδόθηκαν σε βιβλίο, το οποίο επανεκδόθηκε αναθεωρημένο και συμπληρωμένο το 1828. Στο βιβλίο του ο Νερουλός αναφέρεται με πολλές και ιδιαίτερα σημαντικές λεπτομέρειες στο θέμα της παιδείας και της λειτουργίας των σχολείων στο υπόδουλο Ελληνισμό. Περιγράφοντας την δράση και τα έργα του μεγάλου δραγουμάνου και σχολάρχη της Πατριαρχικής Ακαδημίας Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1641-1709), μεταξύ άλλων αναφέρει τα εξής:

«Ο Μαυροκορδάτος, απολαύων ευνοίας και τιμής παρά το οθωμανικό υπουργείο, υπερησπίζετο το έθνος αυτού κατά των αρπαγών και συκοφαντιών των εν ταις επαρχίαις διοικητών, ελάμβανεν άδειαν του συνιστάν σχολεία δημόσια εν διαφόροις τουρκικαίς πόλεσι της ευρωπαϊκής και ασιατικής Τουρκίας»[181], «έκλειον[182] δε τα στόματα των εν ταις επαρχίαις διοικητών ότε μεν δια δώρων, ότε δε δια της ισχυράς προς τους πάτρωνας αυτών μεσιτείας» [183]. «Τα ανωτέρω σχολεία των επιστημών και της φιλολογίας ηνοιγοντο [από τον Μαυροκορδάτο αλλά και από τον Παναγιωτάκη Νικουσίο] μόνον ως δήθεν σωφρονιστικοί οίκοι [Maisons de correction[184]], ήτοι φυλακαί»[185].

Δηλαδή, όπως μας πληροφορεί ο Νερουλός, ο Μαυροκορδάτος είχε σαν κύριο μέλημά του το πώς να υπερασπίζεται το έθνος του από τις αυθαιρεσίες των τοπικών Τούρκων διοικητών. Και για να μπορεί να ιδρύει σχολεία σε διάφορες πόλεις, ο μέγας δραγουμάνος φρόντιζε να δωροδοκεί τους τοπικούς διοικητές, ώστε να μην φέρνουν τα συνηθισμένα τους εμπόδια. Και αν αυτό δεν ήταν αρκετό, απευθύνονταν, με το κύρος που του έδινε το αξίωμά του, προς τους

προστάτες των διοικητών αυτών, ώστε να τους πιέσουν εκείνοι, ώστε να μην δημιουργήσουν προβλήματα στην ίδρυση ή την λειτουργία των σχολείων αυτών.

Το πόσο αξιόπιστα και ακριβή είναι τα όσα αναφέρουν ο Νερουλός και ο Ράνσιμαν για τον καταλυτικό ρόλο των τοπικών Τούρκων διοικητών έρχεται να μας το επιβεβαιώσει ένας κορυφαίος φιλόλογος της εποχής, ο καθηγητής Noehden. Αυτός δημοσίευσε το 1820 ένα άρθρο στο εγκυρότερο φιλολογικό περιοδικό του κόσμου *The Classical Journal*, όπου περιγράφει την κατάσταση της παιδείας στην σύγχρονη Ελλάδα, δηλαδή στην υπόδουλη Ελλάδα του καιρού του. Εκεί λοιπόν, μεταξύ των άλλων, πληροφορεί τους αναγνώστες του και για το σχολείο που λειτουργούσε στις Μηλιές Πηλίου, το περίφημο «Γυμνάσιον ή Λύκειον Μηλιωτικόν», το οποίο ήταν, όπως εξηγεί, υπό την προστασία του πατριάρχη και όλης της Συνόδου. Και αφού αναφέρει όλα τα σχετικά με το σχολείο καταλήγει ως εξής:

«Το Γυμνάσιον ή Λύκειον Μηλιωτικόν είναι αρκετά μακριά από το φθονερό μάτι του Τούρκου κυβερνήτη, και επιπλέον έχει διασφαλισθεί από τις επιβουλές του με ιδιαίτερα προνόμια και ασυλίες, που έχουν δοθεί στην πόλη από την κυβέρνηση»[186].

Πραγματικά, τα προνόμια με τα οποία ήταν εφοδιασμένο όχι μόνον το σχολείο αλλά και όλη η περιοχή του Πηλίου ήταν όντως απίστευτα. Το Πήλιο κατά την τουρκοκρατία υπάγονταν κατευθείαν στην Κωνσταντινούπολη, ως κτήμα της μητέρας του σουλτάνου, και έτσι απολάμβανε μεγάλης αυτονομίας. Τα 24 χωριά του ήταν οργανωμένα σε μια από τις ισχυρότερες κοινότητες της υπόδουλης Ελλάδας. Έτσι, οι κάτοικοι του ήταν απαλλαγμένοι απ' την βαριά φορολογία, Τούρκοι δεν επιτρέπονταν να εγκατασταθούν εκεί, και οι τοπικοί Τούρκοι διοικητές της Θεσσαλίας είχαν περιορισμένες δυνατότητες στα εσωτερικά τους[187]. Επιπλέον όλων αυτών, και το ίδιο το σχολείο ήταν εξοπλισμένων με δικά του προνόμια και ασυλίες από την σύνοδο του πατριαρχείου[188], αλλά και από την ίδια την τουρκική κυβέρνηση.

Και όμως! Αυτό το σχολείο, που λειτουργούσε μέσα σε μια τόσο προνομιακή περιοχή, και με τόσα προνόμια το ίδιο, κατάφερε τελικά να ακμάσει, όπως μας αναφέρει ο Noehden, επειδή είχε την τύχη να βρίσκεται σε ένα απομακρυσμένο χωριό, και έμενε έτσι μακριά από το φθονερό μάτι του τοπικού Τούρκου διοικητή.

Συνεχίζοντας ο Noehden το άρθρο του, περιγράφει τους πολύ φιλόδοξους στόχους και σχέδια της Φιλομούσου Εταιρίας της Αθήνας σχετικά με την καλή λειτουργία αλλά και την επαύξηση των δύο σχολείων που επόπτευε και ενίσχυε οικονομικά: Το Γυμνάσιο της Αθήνας και των Μηλιών. Όμως, αφού τελειώνει την αφήγησή του για τους σχεδιασμούς και τα εκπαιδευτικά οράματα της Εταιρίας, κλείνει την σχετική αναφορά του ως εξής:

«Και ενώ αυτές οι θετικές και ευχάριστες ιδέες γίνονται πράξη, είναι αδύνατο να μην θυμηθούμε και την δύναμη του δεσποτισμού που αιωρείται πάνω από τη χώρα, και που με την ψυχρή αρπακτικότητα του μπορεί αμέσως να καταστρέψει τους καρπούς των προσπαθειών πολλών επίμοχθων ετών. Αλλά, παρόλα αυτά, οι φίλοι της ανθρωπότητας οφείλουν να μη να αποθαρρυνθούν από το να θέτουν χείρα σε μια τόσο αξιέπαινη εργασία»[189].

Δηλαδή, όπως μας διαβεβαιώνει με τον πιο σαφή και επίσημο τρόπο ο καθηγητής Noehden, οποιαδήποτε προσπάθεια για την παιδεία και την μόρφωση του υπόδουλου έθνους στην Ελλάδα, όσο μεγάλη και καλοσχεδιασμένη κι αν ήταν, μπορούσε ανά πάσα ώρα και στιγμή να καταστραφεί και εξαφανισθεί από τον βάρβαρο και απρόβλεπτο στις αντιδράσεις του τουρκικό δεσποτισμό.

Ο καθηγητής Πατρινέλης πιστεύει ότι η αντίληψη που θέλει τους τοπικούς Τούρκους διοικητές να αυθαιρετούν ασύστολα, απαγορεύοντας ή καταστέλλοντας την λειτουργία των σχολείων, είναι απλά και μόνο μια «πρόσφατα επινοημένη θεωρία» [190]. Από την μαρτυρία του Noehden και μόνον μπορούμε να καταλάβουμε το πόσο αυτή η θέση του σεβαστού καθηγητή είναι λανθασμένη. Αλλά το πρόβλημα με τις αυθαιρεσίες των τοπικών Τούρκων διοικητών είναι ακόμη πιο πολύπλοκο, ειδικά στην περιοχή της Μικράς Ασίας, όπου η καταπίεσή τους μέχρι τον 18ο αιώνα ξεπερνούσε κάθε όριο.

Ο Νερουλός και πάλι αναφέρει σχετικά: «Οι χριστιανοί της Μικράς Ασίας υπήρξαν τα πρώτα θύματα του συστήματος τούτου [της απαγόρευσης των σχολείων]»[191].

Τα ίδια αναφέρει και ο Ματθαίος Παρανίκας:

«Εν ταις ασιατικαίς επαρχίαις του Οθωμανικού κράτους [...] μετά παντοία δεινά, α υπέστησαν, η αχλύς βεβαίως επικάθησε βαρύτερα, και το σκότος ην παχύτερον. Ου μόνον δε το έθνος επιέζετο, αλλά και η γλώσσα, φευ! πολλαχού έπαθε διαστροφήν, παραφθοράν και ήτταν. Και όμως, εν ταις επαρχίαις ταύταις, εν αις που περι τας μονάς το ζώπυρον των γραμμάτων διετηρείτο, ίχνη Σχολών και λογίων μέχρι των μέσων της ΙΖ' εκατονταετηρίδος δεν ευρίσκομεν»[192].

Τα συμπεράσματα του Παρανίκα είχε δύο χρόνια πριν από εκείνον διατυπώσει επακριβώς και ο ιστορικός Δανιήλογλου, ο οποίος αναφέρει σχετικά:

«Εκ των πολλών της Ανατολής χωρών, αίτινες επέπρωτο να καταπλακώθωσιν υπό την βαρείαν πλάκα της βαρβαρότητος και της αποξενώσεως παντός εθνικού χρήματος, πρωτίστως έλαβε δυστυχίαν να είναι η Μικρά Ασία ως πρωιμότερον απολέσασα την προγονικήν γλώσσαν και τα παρεπόμενα αυτή εθνικά αγαθά. Ακόμη και περι τα μέσα του ΙΗ' αιώνας (1750) ουδαμού της Μικράς Ασίας υπήρχον σχολεία εκτός της Σμύρνης και της Καισαρείας. Πανταχού της Μικράς Ασίας γενική υπήρχεν αμάθεια και άγνοια των εν τοις ναοίς αναγιγνωσκομένων, άπερ κατά πατροπαράδοτον μόνον συνήθεια ήσαν εν χρήσει»[193].

Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκεται και το εκλεκτό τέκνο του Διαφωτισμού, ο Νικόλαος Δραγούμης, με την δική του μαρτυρία:

«Κατά τας ασιάτιδας χώρας [...] προ αιώνων δεν είχαν ακουσθή η γλυκεία του Πλάτωνος ή του Χρυσοστόμου φωνή, όπου δια τον φόβον των κρατούντων ελάχιστος αριθμός μαθητών μετέβαινον δια νυκτός εις σχολείον κείμενον εν παραβύστω τινί γωνία, άδοντες, ως ει επλανόντο χάριν ευθυμίας εις τα οδούς, το επίτηδες ποιηθέν άσμα: Φεγγαράκι μου λαμπρό»[194].

Αιτία για αυτήν της πνευματική καθυστέρηση ειδικά στην Μικρά Ασία ήταν η ιδιαίτερα σκληρή συμπεριφορά των τοπικών Τούρκων διοικητών. Όπως μας πληροφορεί ο Thomas Smith από τον 17ο κιόλας αιώνα, «οι τουρκικές αρχές στις ασιατικές επαρχίες ήταν πολύ λιγότερο ανεκτικές από αυτές στις ευρωπαϊκές»[195].

Και μετά από τον καταγισμό όλων αυτών των μαρτυριών, έρχεται ο Αγγέλου να χαρακτηρίσει την μαρτυρία του Δραγούμη ως «νεόκοπη εκδοχή», επειδή εντοπίζει «το φαινόμενο [του διωγμού της παιδείας] τοπικά στη Μικρά Ασία»! Κάτι που τον κάνει τελικά να συμπεράνει πως «η πληροφορία του Δραγούμη [...] δεν είναι καρπός έρευνας»[196]! Και είναι φυσικό να θεωρεί ο Αγγέλου τα όσα λέει ο Δραγούμης ως «νεόκοπη εκδοχή», αφού από όλες τις μαρτυρίες που αναφέρονται σ' αυτήν την κατάσταση, η μαρτυρία του Δραγούμη είναι η μόνη που γνωρίζει.

Και από εδώ αρχίζουν τα προβλήματα. Τον Ράνσιμαν ο Αγγέλου έτσι κι αλλιώς τον αγνοεί, γι' αυτό αγνοεί και την μαρτυρία του Smith, που παραπάνω αναφέραμε. Αλλά το κακό είναι ότι δεν είχε διαβάσει ούτε τον Παρανίκα, που αναφέρεται επίσης με απόλυτη σαφήνεια στον μαρασμό της παιδείας ειδικά στην Μικρά Ασία, εξαιτίας της βαρβαρότητας τουρκικού ζυγού; Τι να πούμε... Το 'χουν φαίνεται συνήθειο τους οι αναθεωρητές ιστορικοί να αγνοούν εκείνα ακριβώς τα έργα, τα οποία επαινούν και εκθειάζουν περισσότερο!

β) Οι γενίτσαροι και το παιδομάζωμα.

Ο διωγμός της παιδείας από τους Τούρκους πολλές φορές είχε έναν έντονο και βάρβαρο επιθετικό χαρακτήρα. Και γι' αυτό υπάρχουν πάρα πολλές μαρτυρίες. Πρώτη απ' αυτές είναι η περίπτωση του λόγιου και «πολλά υπό των Τούρκων παθόντος»[197] Χριστόφορου Αγγέλου, ο οποίος το 1607 πήγε στην Αθήνα[198] για να σπουδάσει. Όμως, μόλις έφτασε εκεί, συνελήφθη από τους Τούρκους με την απίθανη κατηγορία ότι ήταν κατάσκοπος των Ισπανών. Και αφού οι Τούρκοι τον συνέλαβαν, του κατέσχεσαν όλα τα βιβλία και τα χρήματά του, ενώ μόλις και μετά βίας μπόρεσε να γλιτώσει την ζωή του[199]. Στην συνέχεια ο Άγγελος βρέθηκε στην Αγγλία ως πρόσφυγας, αφού δραπέτευσε από τις τουρκικές γαλέρες. Εκεί εκτύπωσε ένα φυλλάδιο στην Οξφόρδη όπου διεκτραγωδούσε το πώς η εκκλησία του «είχε απογυμνωθεί από κάθε τελειότητα και γνώση» εξαιτίας του «Μεγάλου Τούρκου» ή μάλλον εξαιτίας κάποιων άνομων αξιωματούχων του σουλτάνου, από τους οποίους η εκκλησία υπέστη πολλά δεινά[200].

Η τυραννία των Τούρκων όχι μόνον εμπόδιζε την ίδρυση και την λειτουργία των σχολείων, αλλά κατέστρεφε και εκείνα που υπήρχαν. Αυτό ήταν ένα από τα προσφιλέστερα «σπορ» ειδικά των γενιτσάρων. Μια ιδιαίτερος σημαντική μαρτυρία γι' αυτό συνιστά η προσωπική εμπειρία του ίδιου του Κούμα, που βίωσε σαν παιδί στην Λάρισα:

«Δεκαετής έγινε χωρίς να ιδή ούτε εκκλησίαν (διότι την μόνην της Λαρίσσης είχαν κριμνήσει οι Τούρκοι), ούτε κοινόν σχολείον, διότι εφυλάττετο έγκλειστος, δια τον φόβον των γιανιτσάρων»[201].

Και αυτά το 1777-1787! Δηλαδή, «μετά τον ρωσικόν πόλεμον του 1768-1770 έτους»(ορλωφικά), οπότε «εις καμμίαν πόλιν της Τουρκίας δεν επρόκοπταν οι Γραικοί ούτε εις πλούτη, ούτε εις γνώσεις»[202]. Έτσι, σε μια πόλη σαν την Λάρισα για εικοσιτέσσερα (24) ολόκληρα χρόνια δεν υπήρχε ούτε μία εκκλησία[203], και για σχεδόν τριάντα (30) χρόνια ούτε ένα σχολείο, διότι την μία και μοναδική εκκλησία, του Αγίου Αχιλλείου και το ένα και μοναδικό σχολείο, που υπήρχε[204], τα είχαν γκρεμίσει οι γενίτσαροι. Το σχολείο ξαναλειτούργησε μόλις το 1798, την εποχή του σουλτάνου Σελίμ του Γ', χάρις στις φροντίδες του εθνομάρτυρα και κορυφαίου φωτιστή του γένους μητροπολίτη Λαρίσης (και μετέπειτα Εφέσου) Διονυσίου Καλλιάρχου, ο οποίος από το 1794 είχε ξαναχτίσει και την εκκλησία:

«Συνηθισθέντες οι γιανίτσαροι να φονεύουν χριστιανούς, ετουφέκιζαν καθ' εκάστην 10-20 χριστιανούς. Ένα μόνον ναόν είχαν πέντε χιλιάδες κάτοικοι της πόλεως εκείνης, τιμώντες εις όνομα του αγίου Αχιλλίου, και τούτον τον εκρήμνισαν, με όρκον να μη συγχωρήσωσι πλέον την ανάκτισίν του. Μετά παρέλευσιν εικοσιτεσσάρων ετών, κατά τα οποία οι χριστιανοί εστερούντο την ιεράν ταύτην παραμυθίαν [...] ανεκτίσθη ο ναός ούτος επί Σελίμ Γ', δια φροντίδος του αξιεπαίνου μητροπολίτου Λαρίσσης Διονυσίου Καλλιάρχου, οπότε ο καλός ούτος ποιμήν ανήγειρε και το παλαιόν Ελληνικόν σχολείον»[205].

«Εις τας αρχάς του 1798 έτους [ο Κ. Κούμας] ανεδείχθη διδάσκαλος του Ελληνικού σχολείου της πατρίδος του Λαρίσσης, ήτις τώρα πρώτην φοράν, αφού ο Καλλιάρχης ανέκτισε τον ναόν της, απέκτησε το καλόν τούτο [δηλαδή το σχολείο], το οποίον εστερείτο τριάκοντα περίπου έτη»[206].

Τα «κατορθώματα» της «προνομιακής κοινωνικής ομάδας» των γενιτσάρων μας περιέγραψε παραπάνω με τον πιο άμεσο και τραγικό τρόπο ο Κ. Κούμας. Οι γενίτσαροι λοιπόν ήταν τόσο φιλικό προς τον χριστιανικό πληθυσμό, ώστε **«κατέτρωγαν τους πτωχούς χριστιανούς ασπλάχνως. Εζήτουν κρασιά, φαγητά, ενδύματα, αργύριον. [...] Πολλοί έπιπταν θύματα των γιανιτσάρων ατιμωρητί εις τους δρόμους, διότι δεν ηδυνήθησαν να εκπληρώσωσι τα ζητήματά των. [...] Η τιμή των αρρένων εθυσιάζετο εις τα άγρια πάθη των. Και όσοι φιλόστοργοι και οπωσούν ευκατάστατοι γονείς δεν υπέφεραν την αισχύνην ταύτην, ηναγκάζοντο να εξορίζωσι τα τέκνα των από τας πατρικάς των αγκάλας εις κώμας κατοικουμένας υπό μόνων χριστιανών»[207].** Και **«συνηθισθέντες οι γιανίτσαροι να φονεύουν χριστιανούς, ετουφέκιζαν καθ' εκάστην 10-20 χριστιανούς»[208].** Τα ίδια λένε για τους «γιανίτσαρους» και ο Κοραΐς και οι Δημητρείς στα κείμενά τους, όπως επίσης και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στην περίφημη προκήρυξή του.

Και μετά από όλα αυτά, μπορούμε να παρατηρήσουμε και τα εξής σημαντικά πράγματα: Ο Κ. Κούμας μέχρι να γίνει δέκα χρονών δεν πάτησε το πόδι του ούτε σε σχολείο ούτε σε εκκλησία, **«διότι εφυλάττετο έγκλειστος, δια τον φόβον των γιανιτσάρων»**. Έτρεμε η μητέρα του τους γενίτσαρους, μην τυχόν της αρπάξουν το παιδί της και τον κρατούσε κλειδωμένο στο σπίτι της για δέκα ολόκληρα χρόνια. Και όχι μόνον η μητέρα του Κούμα. Όλες οι χριστιανές μανάδες κατά την Τουρκοκρατία έτρεμαν **το παιδομαζώμα**, μην τους πάρουν τα παιδιά τους γενίτσαρους και γίνουν τα ανθρωπόμορφα κτήνη, τα οποία είδαμε μόλις πιο πάνω να μας περιγράφει ο Κούμας τα κατορθώματά τους. Γι' αυτό και προσευχόταν στον Θεό να πεθάνουν τα παιδιά τους παρά να τα πάρουν οι Τούρκοι για γενίτσαρους. Προτιμούσαν οι Ελληνίδες μάνες να πεθάνουν τα παιδιά τους παρά να γίνουν γενίτσαροι!

Είναι πραγματικά απερίγραπτη η φρίκη που έζησαν οι Έλληνες γονείς από την ανείπωτη δοκιμασία του παιδομαζώματος, καθ' όλην την τουρκοκρατία. Γι' αυτό και προσπαθούσαν με χίλιους τρόπους να αποφύγουν αυτήν την τραγωδία: Αλλάζαν τα παιδιά τους με τα παιδιά των μουσουλμάνων γειτόνων τους, οι οποίοι ήθελαν πολύ να γίνουν τα παιδιά τους γενίτσαροι, ώστε

πραγματικά να εξασφαλίσουν την ζωή τους για πάντα. Επίσης, οι ταλαίπωροι Έλληνες έδιωχναν τα παιδιά τους μακριά, για χρόνια, μέχρι να μεγαλώσουν, ή τα κρατούσαν φυλακισμένα μέσα στο ίδιο τους το σπίτι, όπως έκανε η μητέρα του Κούμα. Δωροδοκούσαν αυτούς που έκαναν την επιλογή. Εξαιτίας του παιδομαζώματος έγιναν ακόμη και επαναστάσεις, σε διάφορα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, από τους απελπισμένους χριστιανούς γονείς[209].

Και όμως, οι αναθεωρητές ιστορικοί διακηρύττουν σε όλους τους τόνους ότι το παιδομάζωμα δεν τίποτα φοβερό και τρομερό, άλλα, αντίθετα, κάτι πολύ καλό και πολύ επιθυμητό από κάθε Ελληνίδα μάνα για το παιδί της. Και πώς θα μπορούσε είναι διαφορετικά, αφού το παιδομάζωμα ήταν ένα πρωτότυπο σύστημα στρατολόγησης, το οποίο μετέτρεπε νεαρούς μη μουσουλμάνους σε μια προνομιακή κοινωνική ομάδα»[210]. Άλλωστε, «η επάνδρωση των Γενίτσάρων, από ένα χρονικό σημείο και έπειτα τουλάχιστον, δεν γινόταν βιαίως, μέσω «παιδομαζώματος». Αντίθετα μάλιστα, όσο το σώμα αυτό αποκτούσε εξέχουσα θέση στην Οθωμανική αυτοκρατορία, αρκετοί γονείς προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη «σταδιοδρομία» των παιδιών τους μέσω της κατάταξης τους στους Γενίτσαρους»[211].

Πολύ όμορφα και ειδυλλιακά όλα αυτά, ακριβώς μέσα στο πλαίσιο της «ευνοϊκής συμβίωσης κυρίαρχων μουσουλμάνων και υποτελών χριστιανών»[212]. Και είναι πράγματι αλήθεια πως αρκετοί γονείς προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη «σταδιοδρομία» των παιδιών τους μέσω της κατάταξης τους στους Γενίτσαρους, αλλά αυτή είναι η μισή αλήθεια. Διότι οι γονείς που ήθελαν να πάρουν τα παιδιά τους για γενίτσαρους ήταν μόνον οι μουσουλμάνοι, ενώ οι χριστιανές μανάδες είδαμε ότι προτιμούσαν να δουν τα παιδιά τους πεθαμένα παρά να τα δουν γενίτσαρους. Έτσι, για άλλη μια φορά καταλαβαίνουμε το πόση επιστημονική εγκυρότητα και αξιοπιστία έχουν όλα όσα μας λένε για τις διάφορες ιστορικές καταστάσεις οι αναθεωρητές ιστορικοί. Ιδίως όταν έρχονται, με το ακαταμάχητο κύρος που διαθέτουν ως ειδικοί, να μας «απαλλάξουν» από τους εθνικούς μας ιστορικούς μύθους...

β) Ο τουρκικός όχλος.

Ο Κωνσταντίνος Κούμας μας αναφέρει πως ένας από τους κυριότερους παράγοντες που καταπίεζε τους Έλληνες ήταν οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι συμπολίτες τους, ο απλός τουρκικός όχλος. Ένας όχλος, ο οποίος πολλές φορές ασκούσε την φριχτή τυραννία του ακόμη και αντίθετα προς τις επιθυμίες των τοπικών Τούρκων διοικητών:

«Εις τα πόλεις τα κατοικουμένας το πλείστον μέρος υπό Τούρκων έπασχαν οι άθλιοι [Έλληνες] κακά μεγάλα, ως επί το πλείστον από την κατωτέραν μερίδα του έθνους τούτου. Διότι ως εκ μέρους της εξουσίας δεν εδοκίμαζαν πολλά βάρη»[213].

Αυτήν την μαρτυρία του Κούμα επιβεβαιώνει απόλυτα από ένα περιστατικό που διασώζει στην ιστορία του ο Σ. Τρικούπης και στα Απομνημονεύματά του ο Κριτοβουλίδης.

Αναφέρει ο Τρικούπης επί λέξει:

«Πρό τινος καιρού είχαν συστηθή εν ταις πρωτευούσαις των Χανίων και της Ρεθύμνης δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Αν και η περί της συστάσεως αυτών άδεια ηγοράσθη διά αδράς δαπάνης, και η διδασκαλία ήτον η συνήθης, τα σχολεία ταύτα εθεωρήθησαν σχολεία αποστασίας και πολέμου, εκλείσθησαν μεσουίντος του Μαρτίου, και οι διδάσκαλοι εφυλακίσθησαν»[214].

Τα σχολεία έκλεισαν. Όμως οι δάσκαλοι των σχολείων δεν φυλακίστηκαν μόνον, αλλά κι εκτελέστηκαν κίολας. Και όλα αυτά διαπράχθηκαν από τον ασυγκράτητο και μανιασμένο τουρκικό όχλο, όπως μας πληροφορεί στα Απομνημονεύματά του ο Κ. Κριτοβουλίδης:

«Παρωργισμένοι οι Τούρκοι της Κυδωνίας εναντίον του επισκόπου της Κισάμου Μελχισεδέκ Κρητός, [...] μισούντες δε και τον εν τω φρουρίω αλληλοδιδάσκαλον Καλλίνικον Βερροιαίον, δια τον νέον της αλληλοδιδασκαλίας τρόπον, [...] απεφάσισαν να

δώσωσι το πρώτον σημείον των μελετηθέντων σχεδίων κατά των χριστιανών εις πρώτους αυτούς.

Ωρμησαν λοιπόν [...] και αμφοτέρους οχλαγωγικώς έρριψαν εις τα φυλακάς του φρουρίου, καίτοι εναντιούμενου του Λατίφη, πασά τότε όντος της διοικήσεως Κυδωνίας. Συνάμα δε περιεκύκλωσαν και το ελληνικόν της Κυδωνίας σχολειον, από το αυτό της εκδικήσεως πάθος ελαυνόμενοι. [...]

Εκ συνθήματος δε, αυθημερόν σχεδόν, απήγαγον και οι εν Ρεθύμνη Τούρκοι εκ των χωρίων τον αλληλοδιδάσκαλον Γεώργιον Βάον Σίφνιον. [...]

Οχλαγωγικώς λοιπόν, μετ' ου πολύ οι Τούρκοι [της Κυδωνίας], διαρρήξαντες την ειρκτήν, απήγαγον εις την αγχόνην [...] τον αρχιερέα και [τον] ελληνοδιδάσκαλον. Ημιθανής έφθασεν εις τον τόπον της καταδίκης ο Καλλίνικος! [...] Απαγχονίσαντες δε τούτους, ετρόπησαν παραχρήμα εις βιαιοπραγίας κατά χριστιανών, μη υπείκοντες του λοιπού ουδέ εις διαταγάς αρχών»[215].

Δηλαδή, με απλά λόγια: Οι ταλαίπωροι Έλληνες ραγιάδες είχαν καταφέρει να ιδρύσουν στα Χανιά και στο Ρέθυμνο δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία, αφού πρώτα πλήρωσαν ένα ιδιαίτερα μεγάλο ποσό για να πάρουν την σχετική άδεια. Όμως, πολύ γρήγορα τα σχολεία αυτά θεωρήθηκαν από τον τουρκικό όχλο ως εστίες αναταραχής και επαναστατικής δραστηριότητας, ενώ τους εξαργίωνε ιδιαίτερα και αυτή η ίδια η αλληλοδιδασκτική μέθοδος! Με αποτέλεσμα κάποια στιγμή ο όχλος αυτός να ορμήσει μανιασμένος και ανεξέλεγκτος ενάντια στα σχολεία, να συλλάβει τους δύο δασκάλους τους, τον Καλλίνικο στα Χανιά και τον Γεώργιο Βάο στο Ρέθυμνο και να τους ρίξουν στην φυλακή. Μαζί συνέλαβαν και τον επίσκοπο Κισάμου Μελχισεδέκ.

Όμως η φυλάκιση του δάσκαλου Καλλίνικου και του επισκόπου Μελχισεδέκ αποδείχτηκε ιδιαίτερα ανεπαρκής για να κατασιγάσει την ασυγκράτητη θηριωδία του όχλου των Χανίων. Γι' αυτό κάποια στιγμή διέρρηξαν την φυλακή και τους οδήγησαν στην κρεμάλα. Και αφού τους κρέμασαν, ετρόπησαν αμέσως σε απειρίγραπτες θηριωδίες κατά των χριστιανών, χωρίς κανείς να μπορεί να τους συγκρατήσει.

Το πιο σημαντικό είναι πως ο τουρκικός όχλος όλα αυτά τα έκανε από μόνος του και μάλιστα χωρίς να μπορεί κανείς να τον ελέγξει, ούτε καν ο τοπικός Τούρκος διοικητής, δηλαδή ο πασάς των Χανίων, τις εντολές του οποίου αγνοούσαν και περιφρονούσαν με τον πιο απροκάλυπτο τρόπο.

Γιατί οι Τούρκοι δίωκαν την παιδεία και απαγόρευαν τα σχολεία.

Με τα παραπάνω περιστατικά δίνεται πλήρης απάντηση και στο «ενοχλητικό ερώτημα» που ο Αγγέλου θεωρεί πως δεν έθεσε ο Κανέλλος στον εαυτό του, όταν «έριξε όλο το βάρος προς την κατεύθυνση του Τούρκου». Το ερώτημα αυτό έχει ως εξής: «Γιατί ο Τούρκος να ενοχληθεί από την ύπαρξη σχολείων; Τι είναι αυτό που θα μπορούσε να τον ανησυχήσει, από την ενασχόληση ενός μικρού σχετικά μέρους του πληθυσμού με τα γράμματα;». Αφού πρώτα αποκλείει κάποιες άλλες πιθανές απαντήσεις, δίνει στο τέλος ο ίδιος την μόνη δυνατή απάντηση: «Η ανησυχία μήπως γίνει ενδεχομένως κάποια στιγμή [το σχολείο] δημιουργός φωτισμού». Όμως, «εδώ πρέπει να σταματήσουμε· γιατί ούτε σκιά υπόνοιας δεν πρέπει να περάσει από τον νου μας, πως τέτοιο νόμισμα θα μπορούσε να κυκλοφορήσει στα χέρια του ασιάτη Τούρκου, ας πούμε του 16ου αιώνα»[216].

Πολύ ποιητική η αυτή η μεταφορά του μακαριστού καθηγητή. Και όμως, όχι μόνον «κυκλοφόρησε τέτοιο νόμισμα», αλλά «κυκλοφορούσε» μέχρι και τον 19ο αιώνα. Όταν οι Τούρκοι έκλεισαν τα δύο σχολεία στην Κρήτη, τα έκλεισαν γιατί φοβόντουσαν, όπως μας διαβεβαιώνει ο Σ. Τρικούπης, πως η λειτουργία τους θα οδηγούσε σε ταραχές και επαναστάσεις.

Είναι αυτό ακριβώς που έχει επισημάνει ήδη από το 1827 ο Νερουλός:

«Οι Τούρκοι απηγόρευαν επί κεφαλική ποινή την οικοδομήν νέων εκκλησιών. [...] Εμπόδιζον δε δια της αυτής αυστηρότητος και την καθίδρυσιν δημοσίων σχολείων, φοβούμενοι μήπως οι χριστιανοί διδασκόμενοι αποβώσι δούλοι επικίνδυνοι και δυσκυβέρνητοι»[217].

Είδαμε πολλές φορές μέχρι τώρα στην μελέτη μας τις «ιστορικές απόψεις» και τα «επιστημονικά συμπεράσματα» των αναθεωρητών ιστορικών κυριολεκτικά να καταρρέουν από το βάρος των μαρτυριών και των αποδείξεων που κάθε φορά παρουσιάζουμε. Το ίδιο συμβαίνει και τώρα.

Αναφέραμε και παραπάνω πως οι αναθεωρητές ιστορικοί απορρίπτουν την δυνατότητα να υπήρξε έστω σε κάποιες περιπτώσεις το κρυφό σχολειό, διότι «ποτέ ο Τούρκος, ο αγράμματος, δε μπόδισε το Χριστιανό γράμματα να μαθαίνει»[218]. Γι' αυτό και «καμία απαγόρευση σχολείου δεν έχει επισημανθεί [...] στα χρόνια της τουρκοκρατίας» [219], ενώ δεν υπάρχει «καμία ιστορική πηγή που να μαρτυρεί ότι οι τουρκικές αρχές απαγόρευαν τη λειτουργία σχολείων ή ότι έκλεισαν κάποιο σχολείο»[220]. Και ενώ «υπάρχουν πάμπολλες ιστορικές μαρτυρίες για αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων, [...] όμως δεν υπάρχει καμιά που να σχετίζεται με άρνηση ιδρύσεως ή με κλείσιμο σχολείων»[221].

Μετά τα όσα μας αφηγήθηκαν ο Κούμας, ο Τρικούπης, ο Κριτοβουλίδης και ο Noehden για τα σχολεία της Λάρισας, των Χανίων, του Ρέθυμνου και των Μηλιών, και μετά από όλες τις μαρτυρίες των ξένων περιηγητών για το απίστευτο σε ένταση και έκταση διωγμό της εκκλησίας και των χριστιανών στη Οθωμανική αυτοκρατορία (Richard, Rycaut, Smith), μπορούμε να αντιληφθούμε για άλλη μια φορά την αξιοπιστία και την εγκυρότητα που έχουν όσα υποστηρίζουν οι αναθεωρητές ιστορικοί, και μάλιστα με τόσο απαξιωτικό για τους «αντιπάλους» τους τρόπο.

Η ακμή της παιδείας και το κρυφό σχολειό.

Κατά τον 18ο αιώνα, παρατηρούν οι αναθεωρητές ιστορικοί, η παιδεία στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό είχε μπει πλέον για τα καλά σε μια «συνεχή και αμετάκλητη» ανοδική πορεία, καθώς υπήρχαν «δεκάδες σχολεία –στοιχειώδη, μεσαία ή ανώτερα– σε όλο το γεωγραφικό πλάτος και μήκος του ελληνικού χώρου, που λειτουργούσαν ανεμπόδιστα, καθώς και δεκάδες δασκάλων, μαθητών, χορηγών σχολείων και εγγράφων σχετικών με την εκπαίδευση». Από αυτά «σώζονται μερικές χιλιάδες χειρογράφων και έντυπων βιβλίων που εξυπηρετούσαν εκπαιδευτικούς σκοπούς»[222].

Αρα, πώς είναι δυνατόν και άνθηση της παιδείας να είχαμε και ταυτόχρονα απαγόρευση για την παιδεία και τα σχολεία, όπως ισχυρισθήκαμε εμείς παραπάνω; Αυτά τα δύο μοιάζουν τόσο ασυμβίβαστα, ώστε αν ισχύει το πρώτο να μην μπορεί να ισχύει το άλλο.

Απάντηση σ' αυτήν την απόλυτα φυσική και εύλογη ένσταση και απορία μας δίνει, για μια ακόμη φορά, το λαμπρό πνεύμα του ελληνικού διαφωτισμού, ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο οποίος μας εξηγεί πως η πραγματικότητα του υπόδουλου Ελληνισμού ήταν κατά την τουρκοκρατία πολύ πιο σύνθετη και πολύμορφη, απ' ότι κάποιοι την φαντάζονται και θέλουν να την παρουσιάσουν.

Τον υπόδουλο Ελληνισμό πρέπει να τον διακρίνουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στους Έλληνες που ζούσαν σε περιοχές όπου κατοικούνταν κυρίως από Τούρκους, και στους Έλληνες που ζούσαν σε περιοχές όπου είχαν από

απόψεως πληθυσμού την πλειοψηφία. Στις πρώτες περιοχές, η ζωή του ραγιά ήταν ένα αδιάκοπο φριχτό μαρτύριο, ενώ κινδύνευε κάθε ώρα και στιγμή ακόμη και να χάσει αυτήν την άθλια ζωή έτσι, χωρίς κανέναν απολύτως λόγο. Εκεί μόλις και μετά βίας οι Έλληνες μπορούσαν να έχουν ελάχιστες η και μόνον μια εκκλησία, ενώ τα σχολεία ήταν σε απηνή διωγμό.

Αναφέρει επί λέξει ο Κούμας:

«Εις τα πόλεις τα κατοικουμένας το πλείστον μέρος υπό Τούρκων έπασχαν οι άθλιοι [Έλληνες] κακά μεγάλα, ως επί το πλείστον από την κατωτέραν μερίδαν του έθνους τούτου. Διότι ως εκ μέρους της εξουσίας δεν εδοκίμαζαν πολλά βάρη. Οι φόροι ήσαν μέτριοι και πολλαχού μετά το ετήσιον χαράτσιον μικροτάτη ποσότης γροσίων ήτον το επίλοιπο δόσιμον. Αλλ' οι άγριοι γιανίσαροι κατέτρωγαν τους πτωχούς χριστιανούς ασπλάχνως»[223].

Αντίθετα, στις περιοχές που κατοικούσαν κυρίως Έλληνες οι χριστιανοί κάτοικοί τους μπορούσαν να ασκούν ελεύθερα κάθε είδους εργασίας, κερδίζοντας μάλιστα και πολλά χρήματα, ώστε να έχουν την δυνατότητα να φτιάχνουν ακόμη και *Ελληνικά σχολεία*.

«Αι κωμοπόλεις και τα χωριά, όπου εκατοίκουν μόνον χριστιανοί, τα κακά ταύτα ήσαν άγνωστα. Οι κωμοπολίται με τέχνας διαφόρους, εξαιρέτως την υφαντικήν, με την αμπελουργίαν και την μεταξουργίαν, ηδύναντο να φθάσωσιν εις ακμήν αξιόλογον. Πολλοί τούτων διετήρουν και ελληνικά σχολεία, και εστολίζοντο με γνώσεις μετρίας της γλώσσης, της ιστορίας και της θρησκείας»[224].

Σ' αυτές τις περιοχές ήταν που έκανε εντυπωσιακά την εμφάνισή της η άνθηση της ελληνικής παιδείας για πενήντα περίπου χρόνια, από το 1720 έως το 1770. Το πώς ήταν η κατάσταση της παιδείας στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό το έχουμε ήδη περιγράψει με απόλυτη ακρίβεια μέσα από τις μαρτυρίες που παραθέσαμε. Αυτή η κατάσταση κράτησε περίπου μέχρι το 1720, έτος το οποίο και «εμπορεί να λογαριασθεί η αρχή της αυξήσεως της παιδείας»[225], για λόγους που πολύ καλά εξηγεί ο Ιακωβάκης Νερούλος:

«Η τουρκική κυβέρνησις παρεχώρησε [από το 1708] προς τους Έλληνας αξιόλογα προνόμια, εκλέγουσα εξ αυτών τους ηγεμόνας τους διερμηνείς και τους ηγεμόνας της Μολδαβίας και Βλαχίας. Η πολιτική εμπιστοσύνη των ηγεμόνων τούτων παρά τοις οθωμανοίς υπουργοίς εβελτίωσε την τύχην του ελληνικού έθνους. Διά της προστασίας αυτών ήρξαντο τα γράμματα αναφαινόμενα, σχολεία ανεγειρόμενα και η παιδεία διαδιδόμενη»[226].

Η αλλαγή αυτή στην μέχρι τότε καταπιεστική γραμμή της τουρκικής κυβέρνησης οφείλεται στην άνοδο στον θρόνο του σουλτάνου Αχμέτ Γ', το 1703, ο οποίος ήταν λάτρης των καλών τεχνών και της ποίησης. Μαζί με τον μεγάλο βεζύρη του Δαμάτ Ιμπραήμ Πασά, ο οποίος ήταν λάτρης της ειρήνης, έφεραν στην αυτοκρατορία από το 1717, που ανέλαβε ο Δαμάτ το αξίωμα αυτό, μια πολιτιστική και καλλιτεχνική άνθηση. Γι' αυτό και ο Κούμας χρονολογεί περίπου στο 1720 την άνθηση της παιδείας των Ελλήνων. Διότι ακριβώς τότε ξεκίνησε ο βεζύρης Δαμάτ το μεταρρυθμιστικό του έργο[227].

Αυτή η άνθηση της παιδείας των υπόδουλων Ελλήνων δεν επρόκειτο να κρατήσει παρά μόνον για πενήντα χρόνια, μέχρι το 1770, οπότε ξεσπούν τα ορλωφικά. Διότι μετά τα ορλωφικά είχε σχεδόν παντού βίαιο τέλος, έτσι ώστε, όπως μας λέει και πάλι ο Κούμας, «μετά τον ρωσικόν πόλεμον του 1768-1770 έτους, εις καμμίαν πόλιν της Τουρκίας δεν επρόκοπταν οι Γραικοί ούτε εις πλούτη, ούτε εις γνώσεις»[228].

Το πώς «περιποιήθηκαν» τότε οι εξαγριωμένοι γενίτσαροι τα σχολεία των Ελλήνων, αλλά και τους ίδιους τους Έλληνες, το είδαμε παραπάνω με πολλές λεπτομέρειες, ειδικά μέσα από την προσωπική μαρτυρία του Κούμα.

Από αυτό το σκοτάδι ο Ελληνισμός κατάφερε να βγει για δεύτερη φορά μετά από περίπου τριάντα χρόνια, όταν στον θρόνο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ανέβηκε ένας άλλος μεταρρυθμιστής σουλτάνος, ο Σελίμ Γ', όποτε και είχαμε την δεύτερη μεγάλη ακμή της παιδείας του Ελληνισμού επί τουρκοκρατίας. Ο Σελίμ Γ' επιχείρησε να επιφέρει πολλές αλλαγές στο εσωτερικό του κράτους του, για τις οποίες μάλιστα χαρακτηρίστηκε από τους φανατικούς μουσουλμάνους ως «άπιστος σουλτάνος». Μια από αυτές ήταν η ελευθερία στα θέματα της παιδείας.

Όπως μας πληροφορεί και πάλι ο Νερούλος, ο Σελίμ Γ' διόρισε ένα Φαναριώτη, τον Δημήτριο Μουρούζη, ως γενικό διευθυντή των Ελληνικών σχολείων και νοσοκομείων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να βελτιωθούν κατά πολύ οι συνθήκες επιβίωσης του Ελληνισμού και –φυσικά– να επέλθει και πάλι μια πολύ μεγάλη ανάπτυξη της παιδείας του και αισθητή αύξηση των σχολείων του και έτσι «η δημόσιος διδασκαλία, επισήμως προστατευομένη, προώδευσε πολύ εν Ελλάδι» [229].

Αυτή η ξαφνική και εντελώς απρόσμενη άνθιση της παιδείας των ραγιαδών Ελλήνων, σε σχέση μάλιστα με το βαθύ και απόλυτο σκοτάδι που επικρατούσε μέχρι τότε, έγινε αμέσως αντιληπτή, με περισσή μάλιστα έκπληξη, από τους Έλληνες και ιδίως από τους πλέον πεπαιδευμένους. Πολύτιμες πάνω σ' αυτό το θέμα και άκρως διαφωτιστικές είναι οι μαρτυρίες του Ανωνύμου της Ελληνικής Νομαρχία και του Κοραή, οι οποίες έρχονται να επιβεβαιώσουν την απόλυτη ακρίβεια των ιστορούμενων από τον Νερούλο.

Λέει λοιπόν με τον ξεχωριστό του τρόπο ο ανώνυμος συντάκτης της Νομαρχίας το 1806:

«Ω πόση διαφορά ευρίσκεται εις την Ελλάδα από δέκα χρόνους έως την σήμερον! Μεγάλη, ω αδελφοί μου, μεγαλοτάτη, και καθ' εκάστην προς το κρείττον φέρεται. Τώρα άρχισαν αι Μούσαι να αναλάβουν και πάλιν να επανορθωθώσιν εις τα χρυσόχροα όρη της Ελλάδος, ο Απόλλων πάλιν εμφανίσθη εις το αρχαίον του παλάτιον. Δεν ευρίσκεται πόλις την σήμερον, όπου να μην έχη δύο και τρία σχολεία»[230].

Είναι αυτά ακριβώς τα δέκα χρόνια στην διάρκεια των οποίων ο Δημήτριος Μουρούζης, ως γενικός διευθυντής του Σελίμ Γ', επιτέλεσε το τεράστιο ανορθωτικό του έργο στην παιδεία του υπόδουλου γένους, έτσι ώστε να ιδρυσθούν πάρα πολλά, για τα μέτρα της εποχής εκείνης, σχολεία σε όλο τον Ελληνισμό.

Το ίδιο ακριβώς συμπέρασμα με τον Ανώνυμο της Νομαρχίας επιβεβαιώνει και ο Κοραής, ο οποίος το 1818 παρατηρούσε τα εξής: «Των σπουδαζόντων σήμερον εις τα γυμνάσια της Ελλάδος νέων ο αριθμός είναι εκατονταπλάσιος του προ τριάκοντα χρόνων αριθμού»[231].

Μετά την έκρηξη της επανάστασης του 1821, όλη αυτή η άνθηση της παιδείας εξαφανίσθηκε κάτω από την ασυγκράτητη εκδικητική μανία των Τούρκων, οι οποίοι εξόντωσαν χιλιάδες αθώους Έλληνες σε όλη την αυτοκρατορία, όπως είδαμε να μας περιγράφει παραπάνω ο ιστορικός Τρικούπης.

Η παιδεία των Ελλήνων στις τουρκοκρατούμενες περιοχές άρχισε να συνέρχεται και πάλι με την πολιτική του τανζιμάτ, που δεν ήταν τίποτε άλλο από την παραχώρηση εκ μέρους του σουλτάνου των πλέον στοιχειωδών ελευθεριών στους χριστιανούς ραγιαδες του. Η πολιτική αυτή ξεκίνησε με το διάταγμα του Γκιουλχανέ, το 1839, και ολοκληρώθηκε με το Χάττι Χουμαγιούν, του 1856, το οποίο παραχώρησε μια σειρά από προνόμια και ελευθερίες, μεταξύ άλλων για την θρησκεία και την παιδεία, πάντοτε κάτω από την πίεση των μεγάλων δυνάμεων.

Οι αυστηρές και συγκεκριμένες προβλέψεις του τανζιμάτ σχετικά με την ελευθερία των χριστιανών να ιδρύουν και να λειτουργούν σχολεία είναι οι καλύτεροι μάρτυρες για το κλίμα της απαγόρευσης και της καταπίεσης που κυριαρχούσε μέχρι τότε στην Οθωμανική αυτοκρατορία στα θέματα αυτά. Το Χάττι Χουμαγιούν συγκεκριμένα προέβλεπε, στο Δ' άρθρο του, πως «εις τα πόλεις, τας κωμοπόλεις και τα χωριά, εν οίς ο πληθυσμός ανήκει καθ' ολοκληρίαν εις εν θρησκειμα, ουδέν κώλυμα θέλει παρεμβληθή εις την επισκευήν ή ανοικοδόμησιν κατά το

αρχικόν σχέδιον των οικοδομών των καθιερωμένων εις την λατρείαν, των σχολείων, των νοσοκομείων και των νεκροταφείων»[232].

Ο Σουλτάνος δεν ήταν τόσο ανόητος, ώστε να επιτρέψει, και μάλιστα με έναν τόσο επίσημο αλλά και τόσο αυστηρό τρόπο, κάτι που «ποτέ και πουθενά δεν απαγορεύτηκε»! Αντίθετα, ήταν σε θέση να γνωρίζει, και πολύ καλά μάλιστα, και τι έλεγε και τι διέταζε. Και αυτό διότι γνώριζε πάρα πολύ καλά πως πολλοί τοπικοί Τούρκοι αξιωματούχοι έβαζαν στους χριστιανούς αναριθμητά και ανυπέροβλητα εμπόδια και απαγορεύσεις, ώστε οι ραγιαδες του να μην μπορούν στα μέρη εκείνα να επισκευάσουν τα σχολεία τους, πόσο μάλλον να ξαναχτίσουν τα γκρεμισμένα ή, ακόμη περισσότερο, να ιδρύσουν και να φτιάξουν καινούργια.

Πραγματικά, η έκδοση του Χάττι Χουμαγιούν έφερε μια απίστευτη άνθηση της παιδείας σε όλα τα μέρη του μέχρι τότε υπόδουλου Ελληνισμού, ο οποίος γέμισε από την μια μέχρι την άλλη άκρη του, μέσα σε ελάχιστο χρόνο, με πλήθος από σχολεία, σχολές και Ακαδημίες.

Για παράδειγμα, στον Πόντο μετά το Χάττι Χουμαγιούν η κατάσταση άλλαξε άοδην, καθώς υπήρξε μια πραγματική πληθυσμιακή, οικονομική αλλά και πολιτιστική έκρηξη. Είδαμε πιο πάνω πόσα υπέφερε μέχρι εκείνη την στιγμή ο ποντικός Ελληνισμός. Τώρα όμως οι Πόντιοι εγκατέλειψαν τα κρησφύγετά τους, κατέβηκαν στις παραλιακές περιοχές και έχτισαν καινούργια χωριά, καινούργιες πόλεις, καινούργιες εκκλησίες και ολοκαίνουργια σχολεία. Μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα ξαναπήραν στα χέρια τους το εμπόριο ολόκληρου του Εύξεινου Πόντου και της ενδοχώρας[233].

Έτσι, σε λιγότερο από δέκα χρόνια, από το 1856 έως 1865, ιδρύθηκαν και λειτούργησαν περίπου εκατό σχολεία, τα οποία μέχρι το 1919 δεκαπλασιάστηκαν(!), έτσι ώστε να υπολογίζονται, κατά τις μετριοτέρες στατιστικές, σε 1047[234], ενώ σύμφωνα με άλλες σε 1401[235]! Ενδεικτικά μόνον αναφέρουμε, για να γίνουν αντιληπτοί οι ρυθμοί ανάπτυξης της παιδείας του ποντιακού Ελληνισμού αμέσως μετά το Χάττι Χουμαγιούν, πως το περίφημο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας μέσα σε δεκατέσσερα χρόνια διπλασίασε δυο φορές τους μαθητές του: από 53 που είχε το 1856 το 1860 έφτασε τους 103, ενώ το 1870 τους 196[236].

Και είναι εντυπωσιακό να αναφέρουμε εδώ πως χάρις στο Χάττι Χουμαγιούν οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου όχι μόνον έκαναν φανερή την ύπαρξή τους, αλλά επιπλέον οργανώθηκαν και συνασπίστηκαν για να διεκδικήσουν τα νεότευκτα δικαιώματά τους[237].

Για να καταλάβουμε πώς ακριβώς ήταν σ' όλο τον υπόδουλο Ελληνισμό τα πράγματα πριν το Χάττι Χουμαγιούν, και πώς άρχισαν σιγά-σιγά ν' αλλάζουν, θα φέρουμε κάποια συγκεκριμένα παραδείγματα. Στην Θράκη, καταρχήν, τα πρώτα δημοτικά σχολεία άρχισαν να λειτουργούν από το 1860 και μετά, αφού το πρώτο δημοτικό στην Ξάνθη χτίστηκε μόλις το 1863. Αλλά ακόμη και στην ίδια την πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, μόνον μετά το Χάττι Χουμαγιούν μπόρεσαν οι υπόδουλοι Έλληνες να ιδρύσουν ελεύθερα σχολεία. Και όντως ίδρυσαν ένα πλήθος από σχολεία κάθε επιπέδου, όπως επίσης και πάμπολλα σωματεία και συλλόγους.

Και εδώ δεν μπορούμε να μην αναφέρουμε μια απίστευτη κουτοπονηριά των αναθεωρητών ιστορικών. Ο καθηγητής Α. Λιάκος κάποια στιγμή απάντησε από τις στήλες του *Βήματος*[238], με σκανδαλώδη μάλιστα προπέτεια, σε μια υπόθεση που είχε τολμήσει να διατυπώσει –με κάθε επιφύλαξη– ο καθηγητής Φ. Κακριδής[239]. Ότι δηλαδή μπορεί να υπάρχει και μια ελάχιστη πιθανότητα να μην είναι το κρυφό σχολείο τόσο μύθος, όσο το θέλει η αποδόμηση. Και αυτό εξαιτίας μιας ιδιαίτερα σημαντικής και πολύτιμης ιστορικής αναφοράς από την περιοχή της Βορείου Ηπείρου, που θα δούμε αναλυτικά και εμείς πιο κάτω. Στην απάντησή του αυτή ο καθηγητής Λιάκος παρέπεμψε τον Κακριδή σε τρεις ειδικές μονογραφίες για την ανάπτυξη της παιδείας και των σχολείων επί τουρκοκρατίας.

Η πρώτη από αυτές ασχολείται με τον Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος ιδρύθηκε το **1861**, η δεύτερη με τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μικρασίας από την έναρξη του τανζιμάτ και μετά

και η τρίτη εξ αυτών με το πασαλίκι των Ιωαννίνων, από το 1820 και μετά. Δηλαδή, οι δύο πρώτες μελέτες διερευνούν τα θέματα της παιδείας του Ελληνισμού όπως αυτά διαμορφώθηκαν μετά το τανζιμάτ, ενώ η τρίτη ασχολείται με μια πόλη που λόγω των ειδικών προνομίων που είχε από το 1430 γνώρισε πράγματι από πολύ νωρίς μια μεγάλη ανάπτυξη στα γράμματα, όπως και στο εμπόριο[240]. Τι κάνει λοιπόν εδώ ο καθηγητής Λιάκος: Με έναν αναχρονισμό 400 ετών προσπαθεί να μας πείσει ότι όσα αγαθά απολάμβαναν οι χριστιανοί μετά το τανζιμάτ, και ιδίως μετά το Χάττι Χουμαγιούν, τα απολάμβαναν και καθ' όλη την διάρκεια της τουρκοκρατίας, έτσι ώστε να μην χρειαστεί ποτέ να καταφύγουν στο κρυφό σχολειό!

Ας το μάθουν λοιπόν μια και καλή οι αναθεωρητές ιστορικοί: Το Χάττι Χουμαγιούν παραχώρησε στον Ελληνισμό δικαιώματα και προνόμια, που ποτέ πριν δεν είχαν τολμήσει ούτε να ονειρευτούν οι ταλαίπωροι ραγιάδες του σουλτάνου. Γι' αυτό άλλωστε η ίδρυση του φιλολογικού συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως έχει ημερομηνία 1861...

Καλόν είναι λοιπόν ν' αφήσουν λίγο οι ιστορικοί της αποδόμησης τις πονηριές και τις ιστορικές συγχύσεις, που τελικά μόνον τους ίδιους εκθέτουν και προσβάλλουν.

Και επειδή ακριβώς το Χάττι Χουμαγιούν παραχωρούσε τέτοια πρωτόφαντα και αδιανόητα μέχρι τότε δικαιώματα στους χριστιανικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, προκάλεσε την θυελλώδη οργή των μουσουλμάνων κατοίκων της αυτοκρατορίας. Γι' αυτό και κάποιοι τοπικοί διοικητές, αυτοί δηλαδή που έκαναν πάντοτε την ζημιά, αρνήθηκαν ωμά και απροκάλυπτα να το εφαρμόσουν[241].

Φυσικά, ένα τέτοιο διάταγμα δεν θα ήταν δυνατόν να εκδοθεί αυθόρμητα από την σουλτανική εξουσία, αλλά μόνον μετά από την πολύ ισχυρή πίεση των μεγάλων δυνάμεων, οι οποίες μάλιστα παρακολουθούσαν και τον βαθμό της εφαρμογής του. Γι' αυτό και ο υπουργός εξωτερικών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας υποχρεώθηκε, το 1867, να υποβάλει ειδικό υπόμνημα προς τις μεγάλες δυνάμεις σχετικά με την πιστή και συνεπή εφαρμογή του Χάττι Χουμαγιούν. Στο υπόμνημα εκείνο γίνονταν ιδιαίτερη αναφορά στην ελεύθερη και απρόσκοπτη λειτουργία των σχολείων των χριστιανών πολιτών, πια, της αυτοκρατορίας[242].

Αλλά ενώ όλα τα μέρη του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού είχαν μπει, από το 1856 και μετά, σε μια τροχιά σταθερής ανάπτυξης και προκοπής, η κατάσταση στην Κρήτη παρέμενε ακριβώς όπως ήταν και σ' όλο το προηγούμενο διάστημα της μακροαίωσης τουρκικής σκλαβιάς. Και αυτό διότι **οι τοπικοί διοικητές και αξιωματούχοι του νησιού αρνούσανταν ωμά και ανενδοίαστα να εφαρμόσουν το Χάττι Χουμαγιούν** και να χαλαρώσουν έστω για λίγο τον αβάσταχτο ζυγό της δουλείας. Αυτό οδήγησε το 1858 στην επαναστατική ενέργεια που έμεινε γνωστή ως «Κίνημα του Μαυρογένη», από το όνομα του Χανιώτη οπλαρχηγού Εμμανουήλ Μαυρογένη. Κίνημα που είχε ως αποτέλεσμα να εκδοθεί, λίγους μήνες μετά, σουλτανικό φερμάνι με το οποίο παραχωρούνταν στους χριστιανούς της Κρήτης προνόμια θρησκευτικά, διοικητικά, φορολογικά και δικαστικά, καθώς

επίσης και το δικαίωμα της οπλοφορίας. Όμως, όπως πριν το Χάττι Χουμαγιούν, έτσι και αυτό το φιρμάνι, εξακολουθούσαν οι τοπικοί διοικητές να το παραβιάζουν ανοιχτά και αδίστακτα, πράγμα που οδήγησε στο ξέσπασμα της μεγάλης επανάστασης του 1866, με αποκορύφωμα το άφθαστο μνημείο του ελληνικού ηρωισμού, το ανυπέρβλητο Αρκάδι.

Το μέγεθος της τυραννίας και της φρίκης του τουρκικού ζυγού που επικρατούσαν μέχρι και εκείνη την στιγμή στο νησί, τα περιγράφουν οι επαναστατημένοι Έλληνες με τον πλέον επίσημο τρόπο στην αναφορά της 14 Μαΐου του 1866 προς τον ίδιο τον σουλτάνο. Αναφορά που κοινοποίησαν και στους αντιπροσώπους των ξένων δυνάμεων, στα Χανιά[243]. Εκεί οι απελπισμένοι και αποφασισμένοι για λευτεριά ή για θάνατο επαναστάτες λένε και τα εξής, για το πόσο «χαρούμενη», «αρμονική» και «ευτυχισμένη» ήταν η ζωή τους κάτω από την «φιλελεύθερη» και «ανεκτική» οθωμανική διοίκηση:

«35 έτη παρήλθον, και κατά το διάστημα τούτο η ζωή των πατέρων ημών και ημών των ιδίων υπήρξε σειρά καταπιέσεων, αδικιών και δυστυχημάτων. [...] Βαρυτάτους φόρους καθ' εκάστην αυξανομένους πληρώνομεν, πλην ουδέν των καλών, όσα πάντες οι λαοί εις αντάλλαγμα των βαρών τούτων χαίρουσιν, απολαμβάνομεν. Η δικαιοσύνη είναι παρ' ημίν άγνωστος. Ούτε δικαστήρια αντάξια του ονόματος έχομεν, ούτε νόμους. Διοίξεις είναι η αυθαίρετος θέλησις του αντιπροσώπου της Υψηλής Πύλης. Τα τέκνα ημών ένεκα ελλείψεως σχολείων ανατρέφονται εν τω σκότει της αμαθείας. Τα ολίγιστα σχολεία τα οποία έχομεν, συντηρούμεν σχεδόν πάντα εκ του υστερήματος ημών»[244].

Με όσα λένε στο Υπόμνημα τους οι επαναστατημένοι Κρήτες, επιβεβαιώνουν –με τον πιο επίσημο τρόπο– εκείνο που εδώ τόσες φορές μέχρι τώρα περιγράψαμε. Πως χωρίς να έχει υπάρξει ποτέ κάποια σχετική διαταγή από την «κεντρική διοίκηση», δηλαδή κάποιο φιρμάνι από τον σουλτάνο, ανεξέλεγκτοι τοπικοί αξιωματούχοι εμπόδιζαν τους Έλληνες να έχουν σχολεία, παιδεία και γράμματα, αλλά και όλα τα άλλα ανθρώπινα δικαιώματα, ακόμη και τα πλέον στοιχειώδη.

Και όχι μόνον δεν χρειάζονταν αυτοί οι τοπικοί διοικητές κάποιο σουλτανικό φιρμάνι για να ασκούν το βάρβαρο και καταπιεστικό τους έργο, αλλά πολλές φορές καταπατούσαν ακόμη και τα σουλτανικά φιρμάνια που προστάτευαν τα δικαιώματα των χριστιανών. Όπως ακριβώς έκαναν οι Τούρκοι διοικητές της Κρήτης, που έγραφαν το Χάττι Χουμαγιούν στα παλιά τους τα παπούτσια.

Κλείνοντας το πρώτο μέρος της μελέτης μας διαπιστώνουμε, μέσα από έναν κύκλο αλληπάλληλων μαρτυριών, πως οι Τούρκοι όχι μόνον απαγόρευαν σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας την ίδρυση και την λειτουργία σχολείων, αλλά ότι εξαιτίας τους όλη η ζωή των Ελλήνων ήταν μια απίστευτη κόλαση, ένας διαρκής εφιάλτης. Το σημαντικότερο είναι πως οι μαρτυρίες αυτές προέρχονται από την μια άκρη του Ελληνισμού μέχρι την άλλη, ενώ ξεκινάνε από τα μέσα του 16ου αιώνα και φτάνουν μέχρι το β' μισό του 19ου. Μέσα σ' αυτό το κλίμα της τυραννίας και της καταπίεσης ιδρύθηκαν και λειτούργησαν τα κρυφά σχολεία, στα περισσότερα μέρη του υπόδουλου Ελληνισμού. Και μάλιστα, όχι μόνον κατά τους δύο πρώτους αιώνες της σκλαβιάς, αλλά σ' όλους τους αιώνες της τουρκικής κατοχής, ακόμη και μέχρι και τις αρχές του 20ου.

Τα κρυφά σχολεία και η ανάγκη να υπάρχουν.

Για να κατανοήσουμε ποια ανάγκη γέννησε και κατέστησε αναγκαία τα κρυφά σχολεία, πρέπει να πρώτα να αντιληφθούμε ποια ήταν η διαδικασία που χρειάζονταν για να ιδρυθεί και να λειτουργήσει ένα ελληνικό σχολείο στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

Όλη η ουσία, για να μπορέσει ένα σχολείο να δημιουργηθεί και να υπάρξει, ήταν να εξασφαλιστεί η έκδοση της σχετικής άδειας από τον Τούρκο διοικητή της περιοχής. Και από εκεί ακριβώς ξεκινούσε όλο το πρόβλημα. Ή, μάλλον, αυτό ακριβώς ήταν το ίδιο το πρόβλημα. Διότι αυτή η άδεια είτε δεν δίνονταν ποτέ, είτε ζητιούνταν κάποιο τεράστιο χρηματικό ποσό, προκειμένου να δοθεί. Ποσό το οποίο βέβαια η τοπική κοινότητα συνήθως αδυνατούσε να καταβάλλει.

Για να καταλάβουμε γιατί πράγμα ακριβώς μιλάμε, θα ξαναθυμίσω εδώ τα δύο ελληνικά αλληλοδιδασκτικά σχολεία που έκλεισαν βίαια οι Τούρκοι στο Ρέθυμνο και στα Χανιά. Όπως λοιπόν μας πληροφορεί ο Σ. Τρικούπης, οι Τούρκοι δεν δίστασαν να προβούν σ' αυτήν την βάρβαρη πράξη, παρ' όλο που «η περί της συστάσεως αυτών άδεια ηγοράσθη διά αδράς δαπάνης»[245].

Δηλαδή για να μπορούν να ιδρύνουν και να λειτουργούν σχολείο οι χριστιανοί ραγιάδες έπρεπε να ζητήσουν πρώτα άδεια από τον τοπικό διοικητή. Είναι η άδεια για την οποία μας μιλάει και ο Τρικούπης και το Χάττι Χουμαγιούν. Και επειδή γνώριζε πολύ καλά ο σουλτάνος τις απίστευτες αυθαιρεσίες στις οποίες προέβαιναν οι διοικητές του σ' όλη την αυτοκρατορία, με το Χάττι Χουμαγιούν μετέφερε την αρμοδιότητα για την έκδοση αυτής της άδειας στην κυβέρνηση, η οποία θα την παραχωρούσε με σουλτανικό φερμάνι:

Δ' άρθρο: «όταν επέλθη η ανάγκη να ανεγερθώσι νέα τοιαύτα οικοδομήματα [δηλαδή σχολεία και νοσοκομεία], το σχέδιον και το σχήμα, εγκριθέντα υπό του πατριάρχου ή των αρχηγών της κοινότητος, θέλουσιν υποβάλλεσθαι άπαξ μόνον εις την Υψηλήν Πύλην, ήτις θέλει δέχεσθαι τα παρουσιασθέντα σχέδια και διατάσσει την εκτέλεσιν αυτών σύμφωνα με Αυτοκρατορικών Διάταγμα, όπερ προς τούτο θέλει εκδίδοσθαι».

Ε' άρθρο: «Ως προς τα νέα κτήρια, ων η ανέγερσις θέλει θεωρηθή αναγκαία, οι πατριάρχαι ή οι μητροπολίται θέλουσι ζητή προς τούτο την απαιτουμένην άδειαν παρά της Υψηλής Ημών Πύλης. Και η Αυτοκρατορική Ημών άδεια θέλει δίδοσθαι, εκτός αν υπάρχη δια την κυβέρνησιν διοικητικόν τι κώλυμα»[246].

Όταν λοιπόν οι ταλαίπωροι ραγιάδες δεν ήταν σε θέση να καταβάλουν στους αχόρταγους για χρήμα τοπικούς Τούρκους διοικητές την «αδρά δαπάνη» που χρειάζονταν για να πάρουν την πολυπόθητη άδεια, ή όταν τοπικοί πασάδες και μπέηδες αρνούσαν εξ αρχής να δώσουν οποιαδήποτε ανάλογη άδεια, ή όταν έδιναν μεν την άδεια αλλά μετά τα σχολεία που είχαν ιδρυθεί έκλειναν με την βία, δημεύονταν η περιουσία τους και εκτελούνταν οι δάσκαλοι, τότε οι Έλληνες έκαναν πια το μόνον που τους απέμεινε και μπορούσαν να κάνουν: Εφτιαχναν Κρυφά Σχολεία.

Το κρυφό σχολείο στην ιστορία: Οι μαρτυρίες.

Μέχρι τώρα μπορέσαμε να διαπιστώσουμε μόνοι μας την ιστορική «εγκυρότητα» και «σοβαρότητα» που έχει ο ισχυρισμός συνολικά των αναθεωρητών ιστορικών, πως «καμία απαγόρευση σχολείου δεν έχει επισημανθεί, κανένας, ούτε ο ελάχιστος υπαινιγμός δεν έχει εντοπισθεί στα χρόνια της τουρκοκρατίας». Ισχυρισμός ο οποίος αποτελεί το κυριότερο επιχείρημα τους στο να «αποδείξουν» πως το κρυφό σχολείο ήταν μύθος και τον οποίον επαναλαμβάνουν μονότονα και κουραστικά σε κάθε ευκαιρία. Τώρα ήρθε η ώρα να εξετάσουμε από κοντά την εγκυρότητα και του άλλου ισχυρισμού των ιδίων ιστορικών, ότι δηλαδή δεν έχουμε, για το κρυφό σχολείο, ούτε μία μαρτυρία, *έστω και έμμεση*, από την εποχή της τουρκοκρατίας.

Είναι αλήθεια πως ο αείμνητος Αγγέλου κατέβαλε την πιο ευσυνείδητη προσπάθεια στο να συγκεντρώσει όλες τις μαρτυρίες για το κρυφό σχολείο που ήταν δυνατόν να βρεθούν. Αλλά ακόμη και αυτός, ενώ στην αρχή λέει ρητά αυτό που μόλις αναφέραμε, πως δεν έχουμε καμία μαρτυρία, *έστω και έμμεση*, για το κρυφό σχολείο από την εποχή της τουρκοκρατίας[247], αμέσως μετά ο ίδιος μας πληροφορεί πως η παλαιότερη μαρτυρία γι' αυτό προέρχεται από το 1822. Λες και το 1822 δεν εντάσσεται στην εποχή της τουρκοκρατίας! Αλλά θα τα πούμε αυτά αμέσως μετά.

Όμως, μια μαρτυρία για το κρυφό σχολειό ήδη από το 1822, όπως και να το κάνουμε δυσκολεύει αρκετά τα πράγματα, για να βγάλουμε το κρυφό σχολειό μύθο μ' ένα νοκ-άουτ από τον πρώτο κιάλας γύρο. Έτσι, κάποιιοι από τους σεβαστούς καθηγητές που έγραψαν για το θέμα αυτό, έσπρωξαν λιγάκι τις σχετικές ημερομηνίες σε πιο βολικούς καιρούς.

Για παράδειγμα, ο καθηγητής Α. Ηρακλείδης σε άρθρο του στα Νέα μας διαβεβαιώνει πως «το μύθευμα περί κρυφού σχολείου εμφανίστηκε πολύ μετά το 1821, στη δεκαετία του 1870, ύστερα από δημοσίευση του «φεγγαράκι μου λαμπρό», ενός παιδικού νανουρίσματος, σε ξένη έκδοση με δημοτικά τραγούδια»[248]. Και μάλιστα, προς επίρρωσιν των λεγομένων του παραπέμπει πάντοτε στον Αγγέλου!

Ο καθηγητής Κρεμμυδάς πάλι, μας διαβεβαιώνει με απόλυτη σιγουριά πως οι «ιστορικοί μύθοι [...] κατασκευάστηκαν» από την εκκλησία «κατά το πολλαπλώς εθνικά κρίσιμο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα»[249].

Ο καθηγητής Χ. Πατρινέλης, με περισσότερη επιφυλακτικότητα είναι η αλήθεια, αποφαίνεται πως ο όρος κρυφό σχολειό «φαίνεται ότι δεν είναι παλαιότερος του 1886»[250].

Τέλος, ο καθηγητής Αλέξης Πολίτης το 1994 μας πληροφορούσε πως μετά την μαρτυρία του Κανέλλου, το 1822, δεν είχε συναντήσει για το κρυφό σχολειό «πουθενά ούτε αναφορά ούτε καμιά του απήχηση. [...] Έτσι η επόμενη μαρτυρία που διαθέτω, μας πηγαίνει στα 1872»[251]. Και όμως, τρία (3) χρόνια μετά, ο Αγγέλου θα παρουσίαζε πέντε ακόμη μαρτυρίες ανάμεσα 1822 και 1872 για το κρυφό σχολειό, αγνοώντας κι αυτός με την σειρά του κάποιες άλλες.

Αυτά, γενικά, για τις πλέον σοβαρές έρευνες και τις επιστημονικές βεβαιότητες των αναθεωρητών ιστορικών.

Και ερχόμαστε τώρα να παραθέσουμε και να αναλύσουμε όλες τις μαρτυρίες που υπάρχουν για το κρυφό σχολειό.

Η πρώτη-πρώτη απ' αυτές ανευρίσκεται στο έργο ενός Γερμανού λόγιου, του C. Iken, αλλά προέρχεται από έναν Έλληνα, τον Στέφανο Κανέλλο. Πιο συγκεκριμένα, το 1822 ο Κανέλλος έγραψε στον C. Iken μια σειρά από επιστολές[252], 12 τον αριθμό, με κύριο θέμα την ελληνική φιλολογία και ποίηση του καιρού του. Αυτές τις εξέδωσε το 1825 ο Iken μεταφρασμένες στα γερμανικά σε ένα δίτομο έργο, με τον τίτλο *Leucothea*[253], αποτελώντας έτσι το βιβλίο αυτό ουσιαστικά και την πρώτη ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας.

Εκεί αναφέρει ο Iken, δηλαδή ο Κανέλλος:

«Οι Τούρκοι εμπόδιζαν τα σχολεία αυστηρότερα και από τας εκκλησίας. [...] Δια τούτο... [οι Γραικοί] προσπαθούσαν [...] να συστένουν κοινά σχολεία κρυφίως, όπου και των πτωχών τα τέκνα τα τέκνα ανεξόδως εδιδάσκοντο»[254].

Ο Κανέλλος δεν ήταν κάποιο τυχαίο πρόσωπο, αλλά ένας από τους «εκλεκτούς του νεοελληνικού διαφωτισμού»[255]. Παρ' όλ' αυτά, ο Αγγέλου θεωρεί πως τα όσα λέει στον Iken δεν πρέπει να τα λαμβάνουμε υπόψιν μας. Και αυτό διότι όλα αυτά δεν είναι ιστορική μαρτυρία, αλλά μόνον ένας «συλλογιστικός τρόπος, προς τον οποίον [...] καθένας θα μπορούσε να οδηγηθεί εντελώς ομαλά, αρκεί να κάλυπτε δυο προϋποθέσεις: Να πίστευε στην αλληλουχία παιδεία-εθνική αποκατάσταση και να επιθυμούσε να εξυπηρετήσει κάποια σκοπιμότητα»[256]. Να δώσει δηλαδή στην ελληνική παιδεία «αντιστασιακό περιεχόμενο» και να προκαλέσει στον Iken αισθήματα συμπάθειας για την ελληνική επανάσταση[257]. Επίσης, ένας από τους κυριότερους λόγους για τους οποίους ο Κανέλλος «σκέφτηκε να παρουσιάσει τους Τούρκους να εμποδίζουν την εκπαιδευτική διαδικασία» είναι και το ότι ήθελε να δικαιολογήσει «το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του λαού στα μάτια των Ευρωπαίων»[258].

Βέβαια, ο Κανέλλος μ' όλ' αυτά δεν ψεύδεται. Απλά, «ο νεοελληνικός ρομαντισμός [...] δηλώνει εμφαντικά την παρουσία του στην πνευματική ζωή με την καταχρηστική χρησιμοποίηση του αντιθετικού σχήματος. Η λογοτεχνική δημιουργία [...] ρίχνει ολόκληρο το αντιθετικό αυτό βάρος στον άξονα που σχηματίζει η σχέση δυνάστη και δυναστευομένου, προκειμένου [...] να εξαρθεί το αγαθοποιό, ηρωικό και προοδευτικό στοιχείο του Νεοέλληνα, σε αντίθεση προς την βαρβαρότητα, την δειλία και την καθυστέρηση του Τούρκου». Ο Κανέλλος λοιπόν, ως «λόγιος της εποχής αυτής δεν διαστέλλει τον κόσμο της φαντασίας από τον κόσμο του ιστορικού παρελθόντος και επιδίδεται ισοδύναμα και στις δύο δραστηριότητες, την ιστοριοδιφική και την λογοτεχνική. Δημιουργείται λοιπόν μια ιδιαίτερα αμοιβαία στενή σχέση αλληλοεπιδράσεων

ανάμεσα στην λογοτεχνία και στην επιστήμη, που οδηγεί σε ένα φαύλο κύκλο αλληλοεξάρτησης, μέσα από την οποία ξεπηδάει μια ενιαία στην σύλληψή της άποψη για τον ελληνοτουρκικό κόσμο»[259].

Με δυο λόγια, επειδή ο Κανέλλος επηρεάζεται από τον νεοελληνικό ρομαντισμό, δεν μπορούσε πια να ξεχωρίσει το ιστορικό γεγονός από την λογοτεχνική φαντασία, γι' αυτό και ταύτιζε μέσα του τον πραγματικό με τον φανταστικό κόσμο. Αυτά λένε.

Και να φανταστεί κανείς πως ο Κανέλλος ήταν ένας άνθρωπος με τεράστια μόρφωση και ειδικά για την εποχή του, ενώ είχε ασχοληθεί σχεδόν αποκλειστικά με τις θετικές επιστήμες. Πιο συγκεκριμένα, είχε σπουδάσει ιατρική και φυσικές επιστήμες στα πανεπιστήμια της Βιέννης και του Βύρτσμπουργκ, στο οποίο και αναγορεύτηκε διδάκτωρ της ιατρικής το 1817[260], ενώ δεν παραμέλησε και την επιστήμη της φιλολογίας, κατά το πρότυπο του Κοραή, όπως είδαμε.

Αλλά είναι η μαρτυρία του Κανέλλου η μόνη μαρτυρία για το κρυφό σχολειό; Όχι, φυσικά. Ο ίδιος ο Αγγέλου παραθέτει ένα πλήθος από άλλες μαρτυρίες που προέρχονται από τους πλέον έγκυρους και έγκριτους εκπροσώπους της ελληνικής, και όχι μόνον, επιστήμης και διανόησης του 19ου αι., που επιβεβαιώνουν απόλυτα τα λεγόμενα του Κανέλλου.

Πρόκειται για τις μαρτυρίες των

α) Μισαήλ Αποστολίδη, καθηγητή της Θεολογικής σχολής, στα 1837,

β) Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, γνήσιου διαφωτιστή[261], στα 1842,

γ) Φίλιππου Ιωάννου, του πρώτου καθηγητή της **φιλοσοφίας** στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, στα 1849,

δ) Κωνσταντίνου Φρεαρίτη, καθηγητή της Νομικής, στα 1863,

ε) Charles Tuckermann, πρώτου Αμερικανού προξένου στην Αθήνα, στα 1867,

στ) Νικόλαου Δραγούμη, στα 1874

ζ) Γεωργίου Χασιώτη, ιστορικού της εκπαίδευσης, στα 1881.

Και όμως: **Όλες** αυτές οι μαρτυρίες απορρίπτονται αμέσως ως αναξιόπιστες, καθώς χαρακτηρίζονται εξ αρχής ως προϊόντα του ρητορικού λόγου, ο οποίος από την φύση του αποστρέφεται την πραγματικότητα[262]. Και τι είναι αυτό που μας αποδεικνύει ότι οι μαρτυρίες αυτές είναι προϊόντα ενός αναξιόπιστου και αφερέγγυου ρητορικού λόγου; Το γεγονός ότι αναφέρονται στο κρυφό σχολειό!

Δηλαδή κατά τον Αγγέλου, όλοι αυτοί οι άνθρωποι, κορυφαίοι εκπρόσωποι της επιστήμης, της διανόησης αλλά και του νεοελληνικού διαφωτισμού, όταν αναφέρονται στο κρυφό σχολειό αφήνουν στην άκρη την αξιοπιστία και την σοβαρότητά τους, και με μωροπιστία μικρού παιδιού γίνονται οι πλέον ένθερμοι υποστηρικτές ενός εξόφθαλμου ιστορικού ψεύδους. Και αυτό την στιγμή που και οι ίδιοι και οι ακροατές τους μπορούσαν από την προσωπική τους εμπειρία να γνωρίζουν την αλήθεια. Λέω από την δική τους εμπειρία, γιατί οι πιο πολλοί απ' αυτούς είχαν ανδρωθεί και είχαν πάει σχολείο επί τουρκοκρατίας.

Και αν ο Αγγέλου λέει όλα αυτά για ανθρώπους που υπήρξαν πρωτοπόροι ο καθένας στον χώρο του και την επιστήμη του, οι επίγονοί του τον «ξεπέρασαν» κατά πολύ. Αυτοί δεν διστάζουν πλέον να πουν ότι οι παραπάνω γίγαντες της νεοελληνικής διανόησης και επιστήμης δεν είναι τίποτε άλλο παρά «ομάδες λογίων που δεν τις θέλγει η έρευνα»[263]! Δεν «έθελγε» λοιπόν η έρευνα ούτε τον Μισαήλ Αποστολίδη, ούτε τον φιλόσοφο Φίλιππο Ιωάννου, ούτε τον νομικό Κωνσταντίνο Φρεαρίτη, όλοι τους καθηγητές πανεπιστημίου, ούτε φυσικά τον ιστορικό της εκπαίδευσης Γεώργιο Χασιώτη!!! Εξαιρετικά.

Όμως, δεν είναι οι μαρτυρίες για το κρυφό σχολειό μόνον αυτές που παραθέτει ο Αγγέλου.

Για παράδειγμα, ανάμεσα στην μαρτυρία του Κανέλλου, από το 1822, και την μαρτυρία του Μισαήλ Αποστολίδη, από το 1837 (του... Μισαηλίδη, που τον λέει κάποια στιγμή η ιστορικός Κατσιαμπούρα[264]), υπάρχει και μια άλλη άκρως σημαντική μαρτυρία, αυτή του Ιακωβάκη Ρίζου-Νερούλου. Μια μαρτυρία που ενώ την αναφέρει ο Α. Πολίτης ήδη από το 1994[265], την αγνοεί ο Αγγέλου το 1997. Γιατί, όπως βλέπετε, οι αναθεωρητές ιστορικοί δεν διαβάζονται ούτε μεταξύ τους! Και εμείς περιμένουμε μετά απ' αυτούς να διαβάζουν και τις πηγές;

Ο Νερούλος, ξαναθυμίζω, το 1826 έδωσε στα γαλλικά μια σειρά διαλέξεων στην Γενεύη για την νέα ελληνική φιλολογία, οι οποίες εκδόθηκαν την επόμενη χρονιά σε βιβλίο, το οποίο

επανεκδόθηκε αναθεωρημένο και συμπληρωμένο το 1828, ενώ το 1870 μεταφράστηκε στα ελληνικά.

Εκεί, όπως ακριβώς και ο Κανέλλος, μας λέει επί λέξει:

«Οι Τούρκοι απηγόρευαν επί κεφαλική ποινή την οικοδομήν νέων εκκλησιών. [...] **Εμπόδιζον δε** δια της αυτής αυστηρότητος και την **καθίδρυσιν δημοσίων σχολείων**, φοβούμενοι μήπως οι χριστιανοί διδασκόμενοι αποβώσι δούλοι επικίνδυνοι και δυσκυβέρνητοι»[266].

Γι' αυτό και πολλά σχολεία σε δύσκολους καιρούς ιδρύονταν με άδεια όχι για σχολείο, αλλά για σωφρονιστικό κατάστημα. Όπως τότε που ήταν μέγας δραγουμάνος της Πύλης ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος:

«Ο Μαυροκορδάτος, απολαύων ευνοίας και τιμής παρά το οθωμανικό υπουργείο, [...] ελάμβανεν άδειαν του συνιστάν σχολεία δημόσια εν διαφόροις τουρκικαίς πόλεσι της ευρωπαϊκής και ασιατικής Τουρκίας»[267]. Όμως, «τα ανωτέρω σχολεία των επιστημών και της φιλολογίας ηνοιόντο [από τον Παναγιωτάκη Νικούσιο και τον Μαυροκορδάτο] μόνον ως δήθεν σωφρονιστήρια [*Maisons de correction*], ήτοι φυλακαί»[268].

Δηλαδή, για να επιτρέψουν κάποιοι Τούρκοι διοικητές την ίδρυση ανώτερων σχολείων έδιναν προσχηματικές άδειες, ώστε να λειτουργήσουν όχι ως σχολεία αλλά σαν φυλακές.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, οι αναθεωρητές ιστορικοί απορρίπτουν την μαρτυρία του Νερουλού αναφανδόν ως αναξιόπιστη. Έτσι, ο καθηγητής Πολίτης θεωρεί πως τα όσα αναφέρει ο Νερουλός είναι προϊόν του φανατισμένου κλίματος του ρομαντικού φιλελληνισμού[269]. Με την μαρτυρία του Νερουλού έχει ασχοληθεί διεξοδικά ο καθηγητής Χ. Πατρινέλης, ο οποίος καταρχήν θεωρεί ότι είναι απίθανο το να λειτουργούσε ένα σχολείο ως φυλακή, διότι οι Τούρκοι αμέσως θα το αντιλαμβάνονταν, μιας και θα μπαινόβγαιναν σ' αυτό «εκατοντάδες μαθητές», ενώ παρατηρεί πως είναι «εντελώς αμάρτυρο» ότι «ο Παναγιωτάκης Νικούσιος και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, μ' αυτόν ή άλλον τρόπο, ίδρυσαν σχολεία»[270].

Για το πρώτο μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: το θέμα δεν είναι το αν οι Τούρκοι ήξεραν πως η δήθεν φυλακή ήταν σχολείο. Ασφαλώς και θα το ήξεραν ή κάποια στιγμή θα το καταλάβαιναν. Το σημαντικό είναι ότι η σχετική άδεια **για την ανέγερση του κτηρίου** δεν είχε δοθεί για σχολείο. Αυτό σημαίνει πως το κτήριο εκείνο **δεν θα μπορούσε να ξαναλειτουργήσει στο μέλλον ως σχολείο**. Όσο για τα λεγόμενα περί «εκατοντάδων μαθητών», με αυτά ο σεβαστός καθηγητής δείχνει το πόση επαφή τελικά έχουν οι αναθεωρητές ιστορικοί με την εκπαίδευση του Ελληνισμού επί τουρκοκρατίας. Για να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης, θα ξαναθυμίσουμε πως το περίφημο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας είχε το 1855, σε εποχή τανζιμάτων δηλαδή, όλους κι όλους 50 μαθητές.

Τώρα πάμε στην επόμενη παρατήρηση του καθηγητή Πατρινέλη, ότι δηλαδή ο Νερουλός ήταν «απαρασκευάστος για τέτοιο έργο»[271]. Καταρχήν, ο Νερουλός μπορούσε, ως «αξιωματούχος Φαναριώτης» που ήταν, να έχει «καλή γνώση των πραγμάτων της καθ' ημάς Ανατολής»[272]. Αλλά με όσα λέει, έχει τελικά ως στόχο «να εξάρει τον ρόλο της παραδοσιακής ηγεσίας (της Εκκλησίας και ιδίως των Φαναριωτών) στον ιστορικό βίο του γένους, γενικεύοντας, υπερβάλλοντας ή ακόμη και **επινοώντας, όπως φαίνεται, ανύπαρκτα «γεγονότα»**»[273].

Όμως, για να στοιχειοθετηθεί μια τέτοια κατηγορία, θα έπρεπε βέβαια να προσκομιστούν και κάποιες αποδείξεις. Το γεγονός πως όσα λέει ο Νερουλός για τον Παναγιωτάκη Νικούσιο και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο είναι αμάρτυρα δεν σημαίνει αυτόματα πως είναι και ψευδή. Υπάρχουν πάρα πολλά ιστορικά γεγονότα που μαρτυρούνται από μία και μοναδική πηγή. Το ζήτημα λοιπόν είναι αν ο ίδιος ο Νερουλός είναι αξιόπιστος ως ιστορική πηγή και όχι αν τα όσα αναφέρει τα επιβεβαιώνουν αναγκαστικά και κάποιοι άλλοι. Παρ' όλ' αυτά, οι αναθεωρητές ιστορικοί απορρίπτουν την μαρτυρία του Νερουλού αναφανδόν ως κίβδηλη και αναξιόπιστη.

Όμως, ο Ιάκωβος (Ιακωβάκης, όπως αποκαλεί ο ίδιος τον εαυτό του) Ρίζος-Νερούλος υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες προσωπικότητες του ελληνικού δημόσιου βίου στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Φαναριώτης με αριστοκρατική καταγωγή, έτυχε μεγάλης μόρφωσης, ενώ από νωρίς κατέλαβε υψηλότατα κρατικά αξιώματα. Από το 1818 βρισκόνταν στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, ως πρωθυπουργός (*premier ministre*) των Ελλήνων ηγεμόνων τους, όπου και έλαβε μέρος στο επαναστατικό κίνημα του Υψηλάντη. Με την απελευθέρωση, ακολούθησε τον Καποδίστρια στην Ελλάδα και εξελέγη πρώτος γραμματέας στη Εθνοσυνέλευση του Άργους. Στην συνέχεια διετέλεσε υπουργός Εξωτερικών, Εμπορικού Ναυτικού και Παιδείας. Επίσης υπήρξε σύμβουλος επικρατείας, αλλά και πρώτος πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Ο Νερούλος πέθανε το 1849 στην Κωνσταντινούπολη, όπου υπηρετούσε ως πρέσβης της Ελλάδος.

Και παρόλο που σαν Φαναριώτης «ήταν σε θέση να γνωρίζει», θέλουν οι αναθεωρητές ιστορικοί να πιστέψουμε πως αυτός ο λαμπρός Έλληνας μπορούσε να κατασκευάζει ανύπαρκτα γεγονότα. Και όλα αυτά τα λένε και τα υποστηρίζουν, διότι ο Νερούλος τόλμησε να αναφερθεί στον φοβερό διωγμό που είχαν εξαπολύσει οι Τούρκοι, καθ' όλη την διάρκεια της σκλαβιάς, στα σχολεία και την παιδεία των υπόδουλων Ελλήνων.

Και ήταν μάλιστα τόσο αδίστακτος ο Νερούλος, ώστε όλα αυτά τα ψέματα να τα μεταφέρει, χωρίς καμιά ντροπή, και προς το ευρωπαϊκό κοινό, μόνο και μόνο για να δικαιολογήσει τον ρόλο των Φαναριωτών και της εκκλησίας, παρασυρμένος από τον φανατισμό του ρομαντικού φιλελληνισμού. Και οι Ευρωπαίοι από κάτω να τον ακούνε και να δέχονται σαν άκριτα και άβουλα όντα όλα τα παραμύθια που τους σερβίριζε. Και όχι μόνον να τον ακούνε, αλλά να εκδίδουν τις διαλέξεις του Νερούλου σε δύο αλληπάλληλες εκδόσεις και να τις μεταφράζουν αμέσως στα γερμανικά, τα ολλανδικά και στα πολωνικά[274]!

Δηλαδή σύμφωνα με τους αναθεωρητές ιστορικούς, ένας δύο αδίστακτοι και φανατισμένοι Έλληνες κοροΐδευαν εν ψυχρώ χιλιάδες ανόητους και αφελείς Ευρωπαίους σε όλη την Ευρώπη! Λες και οι Ευρωπαίοι περίμεναν τον Νερούλο για να μάθουν την αλήθεια. Λες και δεν είχαν οι ίδιοι για τα θέματα αυτά άμεση πληροφόρηση από πρώτο χέρι, από τους διπλωμάτες τους και τους περιηγητές τους, οι οποίοι όλους αυτούς τους αιώνες είχαν πάει όχι μια και δυο, αλλά πολλές φορές στη Οθωμανική αυτοκρατορία.

Είδαμε πως σύμφωνα με τους αναθεωρητές ιστορικούς, ένας από τους κυριότερους λόγους για τους οποίους ο Κανέλλος πρώτα και ο Νερούλος μετά «σκέφτηκε να παρουσιάσει τους Τούρκους να εμποδίζουν την εκπαιδευτική διαδικασία» είναι και το ότι ήθελε να δικαιολογήσει «το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του λαού στα μάτια των Ευρωπαίων»[275]. Και αυτό γιατί «μέσα στο φανατισμένο κλίμα του ρομαντικού φιλελληνισμού, [...] όπως οι Έλληνες προσπαθούσαν τότε να δικαιολογηθούν με κάθε τρόπο στα μάτια των Ευρωπαίων, το ίδιο και μια μικρή μερίδα των Ευρωπαίων [...] ήταν εξαιρετικά πρόθυμη να πειστεί πως για κάθε στραβό της ελληνικής πραγματικότητας έφταιγαν μονάχα οι Τούρκοι»[276]. Δηλαδή για δικαιολογήσουν ο Κανέλλος και ο Νερούλος την πνευματική καθυστέρηση των Ελλήνων έριχναν όλα τα βάρη στους Τούρκους. Και μάλιστα, αυτό το έκαναν «παραμερίζοντας το ενοχλητικό ερώτημα που θα μπορούσαν να υποβάλλουν στον εαυτό τους, γιατί ο Τούρκος να ενοχληθεί από την ύπαρξη σχολείων»[277].

Όμως, με το να λένε αυτά οι αναθεωρητές ιστορικοί το μόνο που φανερώνουν είναι η απόλυτη άγνοια του έργου του Κανέλλου και ιδίως εκείνο του Νερούλου. Και αυτό διότι ο ίδιος ο Νερούλος εξηγεί στο κείμενό του πως όσα έγραψε, τα έγραψε για τον αντίθετο ακριβώς λόγο απ' αυτόν που νομίζουν οι αναθεωρητές ιστορικοί. Δηλαδή, ο Νερούλος εκφωνεί τις διαλέξεις αυτές και τις εκδίδει σε βιβλίο όχι για να δικαιολογήσει την πνευματική καθυστέρηση των Ελλήνων στην παιδεία και τα γράμματα, αλλά για τον αντίθετο ακριβώς λόγο: Για να δικαιολογήσει την ανεξήγητα μεγάλη ανάπτυξη που είχαν και η παιδεία και τα γράμματα στους υπόδουλους Έλληνες, παρά τον βαρύ τουρκικό ζυγό.

Δηλαδή, με απλά λόγια: Ο Νερούλος δεν ήθελε να δικαιολογήσει στους Ευρωπαίους το γιατί οι Έλληνες δεν είχαν σχολεία, αλλά να τους εξηγήσει το πώς ήταν δυνατόν να έχουν οι Έλληνες τόσα πολλά σχολεία, παρά την αφόρητη τουρκική σκλαβιά! Γι' αυτό και λέει σχετικά: «Επιτραπήτω μοι ενταύθα παρέκβασίς τις αναγκαία, όπως απαντήσω εις την εξής

ενδεχομενην ερωτησιν: «Πώς κυβέρνησις, οποία η οθωμανική Πύλη, συνεχώρει την ανέγερσιν τόσων σχολείων και γυμνασίων εν Ελλάδι;»[278].

Η ενδεχόμενη ερώτηση των ακροατών του Νερουλού, στην οποία αυτός σπεύδει να απαντήσει, δεν ήταν γιατί οι Έλληνες είναι τόσο καθυστερημένοι, αλλά το πώς ήταν δυνατόν μια τόσο βάρβαρη κυβέρνηση να ανέχεται να έχουν οι Έλληνες τόσα πολλά σχολεία.

Και για τον Κανέλλο και για τον Νερουλό και για όλους τους Ευρωπαίους του καιρού τους, η τουρκική βαρβαρότητα ήταν κάτι παραπάνω από αυτονόητη, ήταν δεδομένη. Γι' αυτό και δεν έμπαινε κανείς στον κόπο να την αποδείξει, ούτε οι Ευρωπαίοι, ούτε οι επαναστατημένοι Έλληνες. Το να είναι οι Έλληνες καθυστερημένοι στα θέματα της παιδείας και να μην έχουν σχολεία, θα ήταν για όλους το πιο φυσικό πράγμα του κόσμου και κανείς δεν θα χρειαζόταν να απολογηθεί εκ μέρους τους γι' αυτό. Όμως εδώ συνέβαινε το εντελώς αντίθετο: Ενώ οι Έλληνες ζούσαν πράγματι κάτω από έναν τόσο αφόρητο και τυραννικό ζυγό, κατάφεραν να έχουν και πολλά σχολεία και ανεπτυγμένη παιδεία. Και ακριβώς αυτό ήταν που οι Ευρωπαίοι δεν μπορούσαν με τίποτε να το καταλάβουν. Όχι το αντίθετο! Και αυτήν τη απορία τους προσφέρθηκε με το έργο του να τους λύσει ο Νερουλός.

Για τον Νερουλό είδαμε ποιος ήταν. Τώρα θα δούμε ποιοι ήταν και οι άλλοι που μαρτυρούν για το κρυφό σχολειό.

Ο πρώτος από αυτούς είναι ο Μισαήλ Αποστολίδης, ένας από τους πρώτους καθηγητές του Πανεπιστημίου, το 1837, και ένας εκ των ιδρυτών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, ο οποίος έμαθε ελληνικά στον νεαρό Όθωνα, στο Μόναχο. Σε αντίθεση με τα όσα ανακριβή λέει ο Αγγέλου[279], ο Μισαήλ Αποστολίδης το 1837 δεν ήταν μητροπολίτης Αθηνών, αλλά απλός αρχιμανδρίτης. Ο Μισαήλ έγινε ανώτατος κληρικός πολύ μετά, το 1851 (αρχιεπίσκοπος Πατρών και Ηλείας), ενώ μητροπολίτης Αθηνών έγινε μόλις το 1862, όποτε και πέθανε! Ούτε να το χαρεί δεν πρόλαβε ο άνθρωπος.

Ο αρχιμανδρίτης και καθηγητής Μισαήλ την μέρα της λαμπρής τελετής των εγκαινίων του Πανεπιστημίου εκφώνησε κατάλληλο πανηγυρικό, τον οποίων άκουσαν οι πιο επίσημοι Έλληνες, και φυσικά όλοι οι αγωνιστές, οι οποίοι βέβαια είχαν όλοι τους μεγαλώσει μέσα στη δουλεία. Είπε λοιπόν εκείνη την μέρα ο Μισαήλ, πως οι Τούρκοι δεν άφηναν τους Έλληνες να έχουν σχολεία, για να μην «φωτιστούν». Και πως τα λίγα σχολεία που υπήρχαν οφείλονταν «εις την φυσικήν των Ελλήνων [...] προς μάθησιν κλίσιν»[280]. Αυτά τα λεγόμενα του Μισαήλ ο Αγγέλου τα θεωρεί ως αποτέλεσμα της εθνικής ρητορικής που αναπτύχθηκε στην ελεύθερη πλέον Ελλάδα. Φυσικά δεν θα το έλεγε αυτό ο Αγγέλου, αν είχε υπόψιν του την μαρτυρία του Ζυγομαλά, ας πούμε, που παραθέσαμε πιο πάνω.

Επίσης, όταν ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Φίλιππος Ιωάννου παρέδιδε το 1849 την πρωτανεία στο διάδοχό του, καθηγητή της Νομικής Γεώργιο Μαυροκορδάτο, είπε στον κατάλληλο για την περίπτωση λόγο που εκφώνησε πως η ελληνική νεολαία επί τουρκοκρατίας «εδιδάσκετο λαθραίως εν υπογείοις και εν ταις οπαίς της γης, τον τύραννον διαφεύγουσα». Φυσικά, αυτή η καταλυτική μαρτυρία για το κρυφό σχολειό της δουλείας δεν θα μπορούσε για τον Αγγέλου να είναι τίποτε άλλο παρά εθνική ρητορική[281].

Να θυμίσω μόνον εδώ, πως ο Φίλιππος Ιωάννου γεννήθηκε το 1800 και πως ανήκε στον κύκλο του Κοραή[282] και ήταν ο πρώτος καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο, από το 1839. Το 1846 εξελέγη Βουλευτής του Πανεπιστημίου και αργότερα Γερουσιαστής. Εξελέγη δυο φορές πρύτανης και έξι φορές κοσμήτορας της Φιλοσοφικής σχολής. Για πολλά χρόνια επίσης διετέλεσε πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Το να απορρίπτουμε μια μαρτυρία ενός τόσο σπουδαίου και διακεκριμένου ανθρώπου και επιστήμονα, μόνο και μόνο επειδή εμείς θεωρούμε πως είναι

προϊόν ρητορικού λόγου, χωρίς να προσάγουμε κανένα απολύτως στοιχείο που να τεκμηριώνει τον ισχυρισμό μας, αυτό νομίζω πως είναι και αντεπιστημονικό και ηθικά απαράδεκτο.

Με το ίδιο σκεπτικό απορρίπτεται ως αναξιόπιστη και η μαρτυρία για το κρυφό σχολειό του καθηγητή της Νομικής σχολής Κωνσταντίνου Φρεαρίτη, το 1863.

Όπως ήδη διαπιστώσαμε, καμιά από τις μαρτυρίες για το κρυφό σχολειό δεν προέρχεται από την Εκκλησία. Ο Μισαήλ Αποστολίδης και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, παρ' όλο που είναι κληρικοί, ανήκουν οργανικά και άμεσα στην νεοελληνική διάνοηση και τον διαφωτισμό[283], όπως ακριβώς και ο κληρικός Νεόφυτος Βάμβας, η μαρτυρία του οποίου χρησιμοποιείται ως απόδειξη για την ανυπαρξία του κρυφού σχολειού.

Όμως, την ύπαρξη του κρυφού σχολειού μας επιβεβαιώνουν όμως και δυο επιπλέον μαρτυρίες, με ιδιαίτερα μεγάλο βάρος και σημασία, τις οποίες ο Αγγέλου αγνοεί.

Η πρώτη είναι η μαρτυρία του Φωτάκου. Και τις ο Φωτάκος; Ο πρώτος υπασπιστής του Κολοκοτρώνη, ο οποίος αναφέρει στα Απομνημονεύματά του:

«Μόνοι των οι Έλληνες εφρόντιζαν δια την παιδείαν, η οποία εσυνίστατο εις το να μανθάνουν τα κοινά γράμματα, και ολίγη αριθμητικήν ακανόνιστον. Εν ελλείψει δε διδασκάλου ο ιερεύς εφρόντιζε περί τούτου. Όλα αυτά εγίνοντο εν τω σκότει και προφυλακτά από τους Τούρκους»[284].

Ο καλαμαράς Φωτάκος, ο οποίος γεννήθηκε και ανδρώθηκε μέσα στην σκλαβιά, αναφέρει αυτό που σαν παιδί και σαν νεαρός έζησε ως άμεσο και προσωπικό του βίωμα. Και είναι τόσο αυθόρμητος και τόσο ανυποψίαστος ο τρόπος με τον οποίον καταθέτει αυτήν την πολυτιμότερη μαρτυρία του, ώστε να μην μπορεί κανείς να του επιρρίψει την παραμικρή μομφή για εθνικιστική ρητορεία ή νεοελληνικό ρομαντισμό. Το αντίθετο. Ο Φωτάκος μαρτυρεί ένα από τα σπουδαιότερα γεγονότα της πνευματικής αντίστασης των Ελλήνων, το κρυφό σχολειό, μέσα σε όλες κι όλες δυο γραμμές, χωρίς μάλιστα να κάνει το παραμικρό επιπλέον σχόλιο.

Η επόμενη μαρτυρία προέρχεται από τον Νικόλαο Δραγούμη. Ο Νικόλαος Δραγούμης επίσης δεν ήταν μια τυχαία προσωπικότητα, αλλά ένας λόγιος που ανδρώθηκε μέσα στον αγώνα με τις καλύτερες προϋποθέσεις[285]. Η μαρτυρία του Δραγούμη ανάγεται στο 1855 και βρίσκεται στον Ε' τόμο του περιοδικού που εξέδιδε, την *Πανδώρα*. Εκεί, λοιπόν, γράφοντας για τον πατέρα του Μάρκο που γεννήθηκε το **1770** και πέθανε το 1854, αναφέρει τα εξής:

«Ουχί μόνον κοπιώντες, αλλά και κινδυνεύοντες εσπούδαζον οι πατέρες ημών γράμματα. Έκαστος των Τούρκων, και ο έσχατος, ως γνωστόν, είχε το δικαίωμα να τυραννή, να φορολογή και να φονεύη τους οπαδούς του Χριστού. Επειδή δε τα σχολεία διήγειραν τας υποψίας αυτών και τα κατέτρεχον παντοιοτρόπως, και διδάσκαλοι και μαθηταί εσοφίζοντο παντοίους επίσης τρόπους δια να αποφεύγωσι την οργήν των. Και οσάκις συνήρχοντο εις το σχολείον, εις εξ αυτών, ιστάμενος πλησίον του παραθύρου ως κατάσκοπος, έστρεφεν ανήσυχος πανταχού το βλέμμα, και έδιδε προς τους άλλους την είδησιν ότι έβλεπεν Οθωμανόν ερχόμενον μακρόθεν. Και αμέσως εγίνετο βαθεία σιωπή! Διότι ουαί και εις διδάσκοντας και εις διδασκομένους, εάν ο αγέρωχος διαβάτης ήκουε θόρυβον ή φωνάς μαρτυρούσας διδασκαλίαν! Ανέβαινεν όλως πνέων θυμόν εις το επίτηδες ζοφού-μενον σχολείον, και εξυλοκόπει και ετραυμάτιζε και μίαν-μίαν απέσπα τας τριχας του διδασκάλου, ένα ετύγχανε φέρων (ως σύνηθες τότε) πάγωνα!

Ως εάν έφερε μεγαλόσταυρον εις τον λαιμόν, και ταινίαν εγκάρσιον εις το στήθος, εκαυχάτο πάντοτε ο πατήρ μου ότι εδάρη υπό Οθωμανού χάριν των ελληνικών γραμμάτων.

«Δια τοιούτων κόπων και κινδύνων, προσέθετεν επί τέλους οσάκις διηγείτο ταύτα, εδιδασκόμεθα και εδιδάσκομεν. Και υπεμένομεν όλα καρτερικώς και αγαλλώμενοι»[286].

Δεν νομίζω πως μπορεί να υπάρξει πιο παραστατική αλλά και πιο αξιόπιστη μαρτυρία, μέσα από την καρδιά της τουρκοκρατίας, για την ύπαρξη του κρυφού σχολειού και για τον τρόπο με τον οποίο αυτό λειτουργούσε. Έντρομοι και φοβισμένοι δάσκαλοι και μαθητές πήγαιναν σε επίτηδες σκοτεινιασμένα σχολεία, ώστε να μην τους πάρει χαμπάρι κανένας Τούρκος ότι κάνουν μάθημα και τους σαπίσει στο ξύλο! Γι' αυτό καθ' όλη την διάρκεια του μαθήματος έβαζαν τσιλιαδόρο, για να τους ειδοποιεί όταν έρχονταν κανένας Τούρκος, ώστε να σταματήσουν αμέσως το μάθημα. Το σημαντικό σε τούτη εδώ την μαρτυρία είναι πως αποτελεί προσωπική

κατάθεση μιας συγκεκριμένης εμπειρίας του Μάρκου Δραγούμη, πατέρα του Νικολάου, την οποία έζησε και βίωσε άμεσα και προσωπικά ο ίδιος.

Όμως, κρυφά σχολεία υπήρχαν μέχρι και τον 20 αιώνα, στις περιοχές που ο Ελληνισμός παρέμενε ακόμη υπόδουλος. Ο Γάλλος δημοσιογράφος Rene Ruaux (Πυώ) περιηγήθηκε την Ήπειρο το 1913, αμέσως μόλις απελευθερώθηκαν τα εδάφη αυτά από τον ελληνικό στρατό. Συνομιλώντας με Έλληνες Ηπειρώτες, οι οποίοι μόλις είχαν απαλλαγεί από τον τουρκικό ζυγό, μάθαινε έκπληκτος και τα εξής σχετικά με την «ελευθερία» που απολάμβαναν οι Έλληνες στην παιδεία και τα σχολεία τους:

«Κανένα βιβλίο τυπωμένο στην Αθήνα δεν γινόταν δεκτό στα σχολεία της Ηπείρου. Ήταν επιβεβλημένο να τα προμηθεύονται όλα από την Κωνσταντινούπολη. Η Ελληνική Ιστορία ήταν απαγορευμένη. Στην περίπτωση αυτή λειτουργούσαν πρόσθετα κρυφά μαθήματα. Χωρίς βιβλία, χωρίς τετράδια ο νεαρός Ηπειρώτης μάθαινε για τη μητέρα Πατρίδα, διδασκόταν τον Εθνικό της Ύμνο, τα ποιήματά της και τους ήρωες της. Οι μαθητές κρατούσαν στα χέρια τους τη ζωή των δασκάλων τους. Μία ακριτομυθία, μια καταγγελία ήταν αρκετή. Δεν είναι συγκινητικό, αυτά τα διακόσια μικρά αγόρια και τα διακόσια πενήντα κοριτσάκια να δέχονται τις επιπλέον ώρες των μαθημάτων (στην ηλικία, που τόσο αγαπούν τα παιχνίδια), να συζητούν για την Ελλάδα και επιστρέφοντας στις οικογένειές τους με τα χείλη ραμμένα να κρατούν τον ενθουσιασμό μυστικό στην καρδιά;»[287].

Είδαμε πιο πριν με πόση σκαιότητα επιτέθηκε ο καθηγητής Λιάκος στον καθηγητή Κακριδή, όταν ο τελευταίος, με αφορμή αυτήν την μαρτυρία, τόλμησε να αναρωτηθεί αν τελικά το κρυφό σχολειό δεν είναι και τόσο μύθος, όσο τουλάχιστον θέλουν να το παρουσιάζουν οι ιστορικοί της αποδόμησης. Και σχολιάσαμε αρκετά την «απάντηση» του καθηγητή Λιάκου. Εδώ θα συμπληρώσουμε μόνον πως ο Λιάκος θεωρεί ότι τα όσα αναφέρει ο Γάλλος δημοσιογράφος «δεν παραπέμπουν στην ύπαρξη «κρυφού σχολείου» στην Ήπειρο κατά τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, αλλά στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης»[288]! Κρίσεις και σχόλια δικά σας.

Οι ιστορικοί της εκπαίδευσης και το κρυφό σχολειό.

Α) Παρανίκας.

Ένα από τα επιχειρήματα του Αγγέλου για την ανυπαρξία του κρυφού σχολείου είναι πως το αγνοούν οι καθ' ύλην αρμόδιοι για το θέμα, δηλαδή οι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με την παιδεία και την εκπαίδευση των Ελλήνων στην εποχή της τουρκοκρατίας. Πρώτος απ' όλους αναφέρεται ο Ματθαίος Παρανίκας ο οποίος, όπως ήδη είπαμε, δημοσίευσε το 1867 την εργασία του *Σχεδιάσμα περί της εν τω Ελληνικώ Έθνει Καταστάσεων των Γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των Αρχών της Ενεστώσης (ΙΘ') Εκατονταετηρίδος*. Όπως παρατηρεί ο Αγγέλου, με αυτήν την εργασία, όπως και με εκείνες των Αραβαντινού, Σάθα, και Λάμπρου «κάνει ομαδικά την εμφάνισή της, μέσα σε συντομότατο χρονικό διάστημα, η νεογέννητη επιστήμη της νεώτερης παιδείας μας και αποδεικνύει ότι η έρευνα όταν μένει ανεπηρέαστη από τις εμπνεύσεις οποιασδήποτε σκοπιμότητας, μπορεί να σταθεί μακριά από κάθε λογής μυθοπλασίες. Σε καμία απολύτως από τις σχετικές εργασίες όσες μνημονεύτηκαν έως τώρα, δεν έκανε σε καμία στιγμή, με οποιοδήποτε τρόπο την εμφάνισή του το θέμα του κρυφού σχολείου»[289].

Είναι όμως έτσι τα πράγματα; Ο Παρανίκας μπορεί στην εξαιρετικής ποιότητας και αξιοπιστίας εργασία του να μην αναφέρεται άμεσα στο θέμα του κρυφού σχολείου, περιγράφει όμως με απόλυτη σαφήνεια στις προϋποθέσεις που κατέστησαν αναγκαία την ύπαρξη και την εμφάνισή του. Δηλαδή την καταπίεση και την τυραννία που ασκούσαν οι Τούρκοι στους υπόδουλους ραγιάδες στο θέμα της παιδείας και των σχολείων. Πιο συγκεκριμένα, ο Παρανίκας αναφέρει επί λέξει τα εξής, τα οποία και πιο παραπάνω παραθέσαμε:

«Βαθμηδόν όμως, των δεινών αυξανόντων, εμαραίνετο [στην Πελοπόννησο] κατά μικρόν και το δένδρον της παιδείας»[290].

Κατά τον Παρανίκα είναι φανερό πως η αιτία για τον μαρασμό της παιδείας στην Πελοπόννησο ήταν η «αύξησις των δεινών» της τουρκικής κατοχής. Γι' αυτό και όταν η Πελοπόννησος απαλλάχτηκε για λίγες δεκαετίες από αυτόν τον ζυγό, με το πέρασμά της στον Βενετσιάνους, σ' εκείνο το διάστημα άνθησε και η παιδεία. Τα ίδια με την Πελοπόννησο λέει ο Παρανίκας και για την Μικρά Ασία, όπως αναλυτικά είδαμε πιο πάνω. Δηλαδή, για άλλη μια φορά ο Παρανίκας υποδεικνύει σαν αίτιους για το βαθύ σκοτάδι που είχε καλύψει επί αιώνες μια περιοχή του Ελληνισμού τους Τούρκους και την φρικτή τους τυραννία.

B) Χασιώτης.

Τα ίδια με τον Παρανίκα λέει και ο επόμενος ιστορικός της παιδείας μας, ο Γεώργιος Χασιώτης, ο οποίος όμως προχωράει ένα βήμα παραπέρα, αναφερόμενος ευθέως και άμεσα στο κρυφό σχολειό, προς μεγάλη θλίψη του Αγγέλου. Για τον Αγγέλου, ο Χασιώτης είναι ένας επιστήμονας ο οποίος «προσανατόλισε την ιστορική έρευνα εντελώς προς την πραγματικότητα»[291]. Αυτό ισχύει για όλες τις συγγραφές του Χασιώτη που απευθύνονται στο ελληνικό κοινό. Όταν όμως απευθύνεται στους Ευρωπαίους, εκεί περνάει από την ιστορία στον ρητορικό λόγο, ερχόμενος σε αντίφαση με τον ίδιο του τον εαυτό[292].

Πιο συγκεκριμένα, το 1881 ο Χασιώτης δημοσιεύει στα γαλλικά το γιγαντιαίο έργο του *L' Instruction Publique chez Grecs depuis la Prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos Jours, Paris*. Εκεί, ο ιστορικός της παιδείας με πραγματικά υποδειγματική ακρίβεια περιγράφει τους αμέτρητους κινδύνους που βίωναν κάθε μέρα τα Ελληνόπουλα κατά την τουρκοκρατία, προκειμένου να γλιτώσουν την τιμή τους και το φριχτό παιδομάζωμα. Αυτές είναι οι καταστάσεις που οδήγησαν με την σειρά τους στην γέννηση του κρυφού σχολείου, στο οποίο αναγκάζονταν τα Ελληνόπουλα να πηγαίνουν νύχτα, μιας και την μέρα δεν κυκλοφορούσαν καθόλου, διότι κινδύνευαν να τα αρπάξουν οι Τούρκοι.

Λέει πολύ χαρακτηριστικά ο Χασιώτης: «Για μακρά περίοδο, η εκπαίδευση ήταν ασήμαντη. Πραγματικά, πώς να πάει κανείς σχολείο; Πώς να διασχίσει τους δρόμους; Γιατί μόλις έβγαιναν τα παιδιά από το πατρικό τους σπίτι – αλίμονο!– τα άρπαζαν οι γενίτσαροι, μια ορδή τόσο μισητή και τόσο φοβερή! Την νύχτα, με το φως της σελήνης, λέει ένα λαϊκό τραγούδι, τα Ελληνόπουλα,

αψηφώντας την τουρκική σκληρότητα, έτρεχαν στα σχολεία για να πάρουν από εκεί μερικά ράκη του αρχαίου πολιτισμού της πατρίδας τους»[293].

Μετά από τις μαρτυρίες του Κοραή, του Υψηλάντη, των Δημητριάδων και κυρίως του Κούμα, ο οποίος Κούμας τα όσα περιγράφει εδώ ο Χασιώτης τα είχε ζήσει αυτός ο ίδιος στο πετσί του, μετά λοιπόν από τον καταγιισμό όλων αυτών των μαρτυριών, είμαστε σε θέση πλέον να ξέρουμε πολύ καλά το πόσο ακριβής και έγκυρος είναι ο Χασιώτης όταν λέει όλα τα παραπάνω. Και όμως! Αυτή η ακριβέστατη αναφορά του Χασιώτη, είναι για τον Αγγέλου ένα τυπικό παράδειγμα του ρητορικού λόγου, ο οποίος έχει σαν στόχο να συγκινήσει το αλλοδαπό του ακροατήριο.

Αυτό σε φανερό αντίθεση και με την γραμμή που υποτίθεται πως ο Χασιώτης ακολουθεί σε όλα τα ελληνόφωνα συγγράμματά του, στα οποία παραμένει πιστός στην ιστορική έρευνα. Αλλά έπασχε ο Χασιώτης από τέτοιο διχασμό της επιστημονικής του προσωπικότητας, όπως το θέλει ο Αγγέλου; Καθόλου. Ο Χασιώτης είχε χαράξει μια ενιαία επιστημονική γραμμή, την οποία ακολουθούσε με συνέπεια. Αυτό άλλωστε φαίνεται και από το παράθεμα του ίδιου του Αγγέλου, στο οποίο ο Χασιώτης λέει επί λέξει: «Το σχολείον της κοινότητος ή της χώρας ην ταπεινός τις πρόναος ή **αφανές οίκημα, περιδεώς κλειόμενον και ανοιγόμενον**, ένθα οι μαθηταί, επί ψαθίων καθημένοι οκλά, εδιδάσκοντο τα κολλυβογράμματα»[294].

Αυτό το «περιδεώς κλειόμενον και ανοιγόμενον» τι άλλο δείχνει, παρά τον τρόπο των δύστυχων παιδιών μην τυχόν γίνονταν αντιληπτά από τους Τούρκους ότι έκαναν μάθημα στο «αφανές τους οίκημα»; Και καλά, ο Αγγέλου δεν προβληματίστηκε από αυτό το «περιδεώς». Αλλά ούτε η αναφορά του Χασιώτη σε «αφανές οίκημα» δεν του έκανε καθόλου «κλικ»; Γιατί, αφού «οι Τούρκοι δεν είχαν απαγορέψει ποτέ τα σχολεία», να είναι το σχολικό οίκημα «αφανές»; Μόνον σε μια περίπτωση είχε νόημα ένα σχολείο να λειτουργεί σε «αφανές» κτήριο: Στην περίπτωση που αυτό ήταν ένα σχολείο «παράνομο», δηλαδή ένα κρυφό σχολείο, το **«επίτηδες ζοφούμενον σχολείον»**, όπως το περιέγραψε παραπάνω ο Μάρκος Δραγούμης.

Και βέβαια, μ' όλο τους το δίκιο έτρεμαν τότε τα Ελληνόπουλα, όταν άνοιγαν ή έκλειναν την πόρτα του «σχολείου» τους, αφού ήξεραν πολύ καλά πως αν τους καταλάβαιναν οι Τούρκοι, θα υφίσταντο όλα εκείνα τα δεινά που με τόση ενάργεια περιέγραψε ο Μάρκος Δραγούμης στον γιο του Νικόλαο, και ο Νικόλαος Δραγούμης σε μας.

Γ) Ευαγγελίδης.

Το κρυφό σχολείο αναφέρει και ο τρίτος κατά σειρά ερευνητής της παιδείας επί τουρκοκρατίας, ο Τρύφων Ευαγγελίδης, ο οποίος στο πελώριο δίτομο έργο του δεν έχει αφήσει σχολείο για σχολείο του υπόδουλου Ελληνισμού που να μην το αναφέρει διεξοδικά, με όλες τις δυνατές λεπτομέρειες.

Στον πρόλογο (κι αυτός!) του βιβλίου του, λέει επί λέξει τα εξής: «Οι χρόνοι ήσαν σκοτεινοί και ζοφεροί διά το γένος, η δε καλλιέργεια των γραμμάτων

επικίνδυνον εγχείρημα και όμως, παρ' όλους τους απαγορευτικούς νόμους των Τούρκων, [...] οι Έλληνες κρυφά και εν παραβύστω εκαλλιέργουν τας Μούσας»[295].

Αυτά και οι ιστορικοί της εκπαίδευσης.

Συμπεράσματα.

Μετά από όλες τις μαρτυρίες και τις πηγές που αναφέραμε και αναπτύξαμε σε όλη την μελέτη μας μέχρι τώρα, μπορούμε συνοπτικά να υποστηρίξουμε τα εξής.

α) Το κρυφό σχολειό ήταν μια ιστορική κατάσταση που όχι μόνον υπήρξε, αλλά και η οποία αφορούσε όλη την τουρκοκρατία και όχι μόνον τους «σκοτεινούς αιώνες» της «πρώτης» τουρκοκρατίας, όπως νομίζουν πολλοί μελετητές που αποδέχονται την ύπαρξη του[296]. Το κρυφό σχολειό τέμνει κάθετα όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας, φτάνοντας όχι μόνον μέχρι το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, όπως μας αποκαλύπτουν οι μαρτυρίες του Μάρκου Δραγούμη και του Φωτάκου, αλλά ακόμη και μέχρι τις παρυφές του 20ου (μαρτυρία Ρενέ Πυώ).

β) Οι λόγοι που κατέστησαν απαραίτητη την δημιουργία και την λειτουργία του κρυφού σχολείου ήταν α) η βιαιότητα με την οποία πολλοί τοπικοί Τούρκοι διοικητές δώκαν άμεσα ή έμμεσα την παιδεία των υπόδουλων Ελλήνων. β) Το υπέρογκο ποσό που ζητούσαν πολλοί τοπικοί διοικητές για να δώσουν την απαιτούμενη άδεια για την ίδρυση και την λειτουργία του σχολείου, αν την έδιναν καθόλου. γ) Ο τρόμος των γενίτσαρων και δ) η εχθρική συμπεριφορά των τοπικών μουσουλμανικών πληθυσμών προς τους χριστιανούς συμπολίτες τους.

Ειδικότερα:

1) Το πρώτο και σημαντικότερο πρόβλημα για την ίδρυση και την λειτουργία ενός σχολείου κατά την τουρκοκρατία ήταν το να δώσει ο τοπικός Τούρκος διοικητής την σχετική άδεια. Όμως κάποιοι διοικητές δεν έδινε ποτέ άδεια, για να λειτουργήσει κάποιο σχολείο στην περιοχή του. Άλλοι πάλι δέχονταν να δώσουν την σχετική άδεια, αλλά απαιτούσαν γι' αυτήν υπέρογκα ποσά. Τέλος, υπήρχαν περιπτώσεις όπου ενώ δίνονταν η άδεια, μετά το σχολείο που είχε ιδρυθεί έκλεινε με την βία, ενώ δημεύονταν η περιουσία του και φυλακίζονταν οι δάσκαλοι, όπως στην περίπτωση της Κρήτης που είδαμε. Σ' αυτές τις περιπτώσεις οι ταλαίπωροι ραγιάδες «έφτιαχναν» το μοναδικό σχολείο που ήξεραν ότι θα ξεφύγει από την μανία του κατακτητή, δηλαδή κρυφό σχολειό.

2) Οι γενίτσαροι ήταν ένα στρατιωτικό σώμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, το οποίο σκόρπισε για πολλούς αιώνες ανείπωτη φρόκη και δυστυχία στους υπόδουλους Έλληνες. Και επειδή πολλές φορές δρούσαν εντελώς ανεξέλεγκτα, ήταν απαραίτητη ακόμη και η επέμβαση του σουλτάνου για να κοπάσει κάπως η ασυγκράτητη αγριότητά τους. Μεταξύ όλων των άλλων, ένα από «ανδραγαθήματα» των γενίτσαρων ήταν και η κατεδάφιση εκκλησιών και σχολείων.

Έτσι, οι γενίτσαροι με τα φριχτά τους «κατορθώματα» αποτέλεσαν τον δεύτερο λόγο για την δημιουργία του κρυφού σχολείου κατά την τουρκοκρατία. Και αυτό γιατί πάμπολλες δυστυχημένες χριστιανές μανάδες κρατούσαν τα μικρά τους αγόρια για χρόνια ολόκληρα αυστηρά κλεισμένα μέσα στο σπίτι τους, επειδή δεν ήθελαν σε καμία περίπτωση να πέσουν τα παιδιά τους στα χέρια τους και να υποστούν όλα εκείνα, που καμία ανθρώπινη γλώσσα δεν μπορεί να περιγράψει. Αλλά για να μην μείνουν τελείως αγράμματα, έστελναν τα παιδιά τους, με όλες τις δυνατές προφυλάξεις, σχολείο την νύχτα. Σχολείο το οποίο ήταν βέβαια παράνομο και απαγορευμένο, άρα κρυφό, αφού τα επίσημα και νόμιμα είχαν γίνει από τους γενίτσαρους ερείπια.

3) Την αφόρητη πίεση και τυραννία που ασκούσαν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι μιας περιοχής στους ταλαίπωρους Έλληνες συμπολίτες του την έχει επισημάνει με απόλυτη ενάργεια ήδη ο Κωνσταντίνος Κούμας με αυτά εδώ τα λόγια: **«Εις τα πόλεις τα κατοικουμένας το πλείστον μέρος υπό Τούρκων έπασχαν οι άθλιοι [Έλληνες] κακά μεγάλα, ως επί το πλείστον από την κατωτέραν μερίδαν του έθνους τούτου».**

Αντίθετα, στις περιοχές που κατοικούνταν κυρίως από Έλληνες, εκεί οι Έλληνες είχαν τέτοια ελευθερία, που μπορούσαν να έχουν ακόμη και σχολεία, όπως τόσο ζωηρά παρατηρεί ο Κούμας:

«Αι κωμοπόλεις και τα χωριά, όπου εκατοίκουν μόνον χριστιανοί, τα κακά τούτα ήσαν άγνωστα. Οι κωμοπολίται [...] ηδύναντο να φθάσωσιν εις ακμήν αξιόλογον. Πολλοί τούτων διετήρουν και ελληνικά σχολεία»[297].

Το πόσο δίκιο είχε σε αυτήν την τοποθέτησή του ο Κούμας το απέδειξαν τα όσα συνέβησαν στο Ρέθυμνο και στα Χανιά τον Μάρτη του 1821, όπου ο μανία του βάρβαρου και ανεξέλεγκτου τουρκικού όχλου οδήγησε στο κλείσιμο των αλληλοδιδασκτικών σχολείων που λειτουργούσαν στις δυο αυτές πόλεις, και στην εκτέλεση ενός από τους δασκάλους.

4) Κρυφά σχολεία ήταν και τα σχολεία τα οποία ίδρυσε στις αρχές του 18ου αιώνα ο μεγάλος δραγουμάνος της Πύλης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος διότι, όπως αναφέραμε, η άδεια που δίνονταν γι' αυτά δεν ήταν άδεια για σχολεία, αλλά για φυλακές. Αυτό δεν το έκαναν οι Τούρκοι τυχαία, αφού ακόμη και αν κάποια στιγμή αποκαλύπτονταν πως η συγκεκριμένη φυλακή ήταν τελικά σχολείο, αυτό δεν θα άλλαζε και πολύ τα πράγματα. Διότι αν κάποτε το συγκεκριμένο σχολείο έκλεινε, όπως γίνονταν συνήθως, με την βία ή από έλλειψη χρημάτων, δεν θα μπορούσε αργότερα να ξαναλειτουργήσει, διότι η άδεια που είχε δεν ήταν για σχολείο, αλλά για φυλακή.

5) Τα κρυφά σχολεία ήταν σχολεία και της στοιχειώδους παιδείας, δηλαδή δημοτικά, και της μέσης, δηλαδή γυμνάσια. Το πώς λειτουργούσαν τα κρυφά σχολεία της στοιχειώδους παιδείας μας το διασώζει η παράδοση, αλλά και οι ιστορικοί της εκπαίδευσης, όπως ο Χασιώτης. Νύχτα πήγαιναν εκεί τα παιδιά, για να τους μάθει τα κολλυβογράμματα ο παπάς ή καλόγερος του μοναστηριού. Το πώς λειτουργούσαν τα κρυφά «γυμνάσια» της εποχής επίσης δεν χρειάζεται να το υποθέσουμε, διότι έχουμε την μαρτυρία του Δραγούμη, ο οποίος μας περιγράφει από πρώτο χέρι το κρυφό σχολείο, στο οποίο πήγαινε ο ίδιος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Αποδήμηση και επιστήμη. Και ελευθερία της έκφρασης.

Μετά από όλα όσα αναφέραμε προκύπτει ένα αυθόρμητο ερώτημα, με την διερεύνηση του οποίου θα κλείσουμε τούτη την μικρή μελέτη μας για την μεγάλη ιστορία του Έθνους κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Ενώ λοιπόν η ιστορική αλήθεια σχετικά με την τουρκική βαρβαρότητα γενικά, αλλά και την ύπαρξη του κρυφού σχολείου ειδικότερα, είναι τόσο προφανής, όπως είδαμε, γιατί άραγε οι αναθεωρητές ιστορικοί υποστηρίζουν με τόση ένταση και πείσμα πως όλα αυτά είναι «μύθοι», αποσιωπώντας αυτές τις πηγές που πιο πάνω παραθέσαμε; Και το ερώτημα αυτό γίνεται ακόμη πιο βασιανιστικό, αν αναλογιστούμε πως όλοι αυτοί οι άνθρωποι είναι καθηγητές πανεπιστημίου και ερευνητές, οι οποίοι ομνύουν σε κάθε τους γραφτό και σε κάθε τους δημόσια τοποθέτηση στην «επιστημονική έρευνα», την «νηφάλια επιστημονική διαπραγματεύση» και την «αυστηρή ιστορική μέθοδο»[298].

Ευτυχώς οι αναθεωρητές ιστορικοί είναι άνθρωποι οι οποίοι δεν μασάνε τα λόγια τους και μπορούμε να μαθαίνουμε καμιά φορά τα βαθύτερα κίνητρα των πράξεων και των προθέσεων τους. Έτσι, η καθηγήτρια Ρεπούση δηλώνει ορθά-κοφτά ότι «πολύ συχνά, το επιστημονικό και διδακτικό επιχείρημα γίνεται το άλλοθι για να κρατηθεί η ιστορική εκπαίδευση δέσμια ιδεοληψιών του παρελθόντος, για ν' ανατραπεί οποιαδήποτε εξέλιξη και αναβάθμιση της ιστορικής παιδείας των παιδιών και αυριανών πολιτών της χώρας. Πιστεύω ότι αυτήν τη φορά μπορούμε και πρέπει να τα καταφέρουμε διαφορετικά. Να μην «τους χαρίσουμε» άλλο ένα καλό σχολικό βιβλίο»[299].

Τα πράγματα είναι ξεκάθαρα και λέγονται με τα' όνομά τους. Η επιστήμη και η «αυστηρή ιστορική μέθοδος» είναι καλές μόνον όταν απευθυνόμαστε σε αδαείς. Αν όμως τύχει κάποιος να ξέρει καναδυό κολλυβογράμματα, και μπορεί με επιστημονικό τρόπο να αποδεικνύει στους αποδομητές ιστορικούς πως ότι λένε είναι εντελώς ψευδές και αστήρικτο, τότε τα πράγματα σοβαρεύουν. Έτσι, πέφτουν πλέον οι μάσκες και το «επιστημονικό επιχείρημα» πετιέται στον κάλαθο των ιδεολογικών αχρήστων.

Και επειδή όπου δεν πίπτει λόγος πίπτει... ράβδος, οι αναθεωρητές ιστορικοί δεν διστάζουν να ζητήσουν την επιβολή άμεσης και αυστηρής λογοκρισίας σε καθέναν που τολμάει να «διδάξει ιστορία» χωρίς την υψηλή τους έγκριση και εποπτεία!

Πιο συγκεκριμένα, το 1999 κυκλοφόρησε το τελευταίο ελληνικό χαρτονόμισμα, εκείνο των 200 δραχμών, το οποίο στην μια όψη του είχε τον γνωστό πίνακα του Γύζη για το κρυφό σχολειό. Τον ίδιο καιρό κυκλοφόρησε και ο ΟΤΕ μια τηλεκάρτα που στην μια όψη της είχε την ορκωμοσία των αγωνιστών στην Αγία Λαύρα. Όπως ήταν φυσικό, αυτές οι ενέργειες «τόσο μεγάλων ιδρυμάτων», όπως το εθνικό νομισματοκοπείο και ο ΟΤΕ, αποτέλεσαν «κόκκινο πανί» για τον καθηγητή Κρεμμυδά, ο οποίος ζήτησε δημόσια «να ληφθούν» αμέσως «μέτρα», αφού τέτοιες ενέργειες κάνουν «ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας μέσω της αναπαραγωγής ιστορικών μύθων» και γι' αυτό είναι επικίνδυνες «επειδή διαπαιδαγωγούν»[300].

Και δεν τελειώνουμε εδώ. Πρέπει οι κ.κ. λογοτέχνες μας να μάθουν πως απαγορεύεται να χρησιμοποιούν τους εθνικούς μύθους στα μυθιστορήματά τους, επειδή είναι πάρα πολύ επικίνδυνοι.

Όπως είναι γνωστό, κάθε φορά που κάποιος ευαίσθητος χριστιανός ζητάνε την απόσυρση βιβλίων που βρίζουν με τον πιο αισχρό και χυδαίο τρόπο τον Χριστό, όλοι οι «προοδευτικοί» και «δημοκρατικοί» πολίτες αυτής της χώρας βγαίνουν και διαρρηγνύουν τα ιμάτια τους, κάνοντας λόγο για σκοταδισμό και μεσαίωνα, αφού η ελευθερία της έκφρασης και της τέχνης, μας λένε σε όλους τους τόνους, δεν είναι δυνατόν να έχει όρια και περιορισμούς. Επικαλούνται

μάλιστα γι' αυτό και το «ευρωπαϊκό κεκτημένο». Όμως, για κάποιες άλλες περιπτώσεις, όπως ας πούμε για τους «εθνικούς μύθους», η ίδια ελευθερία (της έκφρασης και της τέχνης) εμφανίζεται ξαφνικά να έχει όρια και μάλιστα πολύ αυστηρά.

Όταν λοιπόν ο καθηγητής Κρεμμυδάς αναφέρεται στο θέμα της χρησιμοποίησης των «εθνικών μύθων» από τα μυθιστορήματα, διατυπώνει τις παρακάτω «θέσεις» και «προτάσεις», σχετικά με τις «απόλυτες ελευθερίες του μυθιστορηματικού λόγου»:

«Και τι ακριβώς είναι αυτές οι «απόλυτες ελευθερίες του μυθιστορηματικού λόγου»; Θα ήταν δυνατό ο μύθος ενός λογοτεχνήματος να διαπλεχθεί γύρω από ένα αποδεδειγμένα ανύπαρκτο ιστορικό γεγονός, από έναν χονδροειδή ιστορικό μύθο, όπως το κρυφό σχολειό; **Έχει, μ' άλλα λόγια, ο μυθιστορηματικός λόγος την απόλυτη ελευθερία να προβάλλει ως πραγματικό ένα κατασκευασμένο ιστορικό γεγονός;**».

«Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται είναι αν αυτός ο λόγος [της λογοτεχνίας δηλαδή] δικαιούται να ερμηνεύει την Ιστορία με βάση μεταγενέστερα ιδεολογήματα, καθόλου αθώα και καθόλου ουδέτερα». Γιατί, όταν ο λογοτέχνης χρησιμοποιεί στο λογοτεχνικό του έργο έναν εθνικό μύθο, τότε το λογοτέχνημά του «παράγει ένα άλλο ιστορικό γεγονός, διδάσκει μια Ιστορία χωρίς να ενδιαφέρεται αν διδάσκει την Ιστορία. **ΕΧΕΙ ΑΡΑΓΕ ΤΕΤΟΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ;** Η μήπως έργο του λογοτέχνη είναι ακριβώς η λογοτεχνική, απο-κλειστικά, «εκμετάλλευση» πραγματικού γεγονότος;»[301].

Αν νομίζατε, κυρίες και κύριοι λογοτέχνες, ότι έχετε δικαίωμα να γράφετε ό,τι θέλετε, γιατί πιστέψατε πως η ελευθερία της τέχνης και της έκφρασης δεν έχουν όρια, πλανάσθε! Μάθετε λοιπόν –μια για πάντα– πως οι απόλυτες ελευθερίες του μυθιστορηματικού λόγου υπάρχουν μόνον όταν ο λογοτέχνης θέλει να βρίσει το πρόσωπο του Χριστού, ας πούμε. Και όσο πιο χυδαία βρίζει, τόσο το καλύτερο. Τότε θα έχει μαζί του όλους τους προοδευτικούς ανθρώπους αυτής της χώρας, οι οποίοι θα καταγγέλλουν και θα εξευτελίζουν δημοσίως κάθε έναν που θα ζητάει το αυτονόητο: Τον σεβασμό στην πίστη του και την συνείδησή του.

Ουαί κι αλίμονο όμως στον λογοτέχνη που θα διανοηθεί να αναπαραγάγει, με οποιονδήποτε τρόπο, κάποιον από τους «εθνικούς μας μύθους». Τότε θα μάθει, και πολύ καλά μάλιστα, πως η ελευθερία της τέχνης όχι μόνον έχει όρια, αλλά και πως τα όρια αυτά είναι πάρα πολύ αυστηρά και εντελώς ΑΠΑΡΑΒΑΤΑ. Τόσο αυστηρά και απαράβατα, που κανείς δεν μπορεί να τα διαβεί χωρίς τις ανάλογες συνέπειες!

Η μόνη επιλογή που έχουν λοιπόν οι λογοτέχνες είναι να συμμορφωθώσιν αυστηρώς προς τας υποδείξεις της «επιστημονικής» λογοκρισίας. Δηλαδή, κάθε φορά που θα ασχολούνται με κάποιο θέμα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας θα πρέπει απαραίτητως και οπωσδήποτε να θυμούνται πως **«έργο του λογοτέχνη είναι η λογοτεχνική, ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΑ, «εκμετάλλευση» πραγματικού γεγονότος**, καθώς ο λογοτέχνης δεν έχει **ΚΑΝΕΝΑ ΑΠΟΛΥΤΩΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑ** «να παράγει» με το λογοτέχνημά του «ένα άλλο ιστορικό γεγονός»[302].

Μετά απ' όλ' αυτά, εγώ αναρωτιέμαι μόνον αν κοινοποίησε ο σεβαστός καθηγητής τούτο το ιδιαίτερας σπουδαιότητος άρθρο του στην Ένωση Ελλήνων Λογοτεχνών προς γνώσιν και συμμόρφωσιν και δια τα περαιτέρω.

Να σημειώσουμε εδώ, για την ιστορία, πως με αυτές τις θέσεις του σεβαστού καθηγητή συμφωνεί πλήρως και η έγκριτος εφημερίδα Αυγή, επίσημο όργανο της Ανανεωτικής και Ευρωπαϊκής Αριστεράς, γι' αυτό και τις αναδημοσίευσε ασμένως υπό τον άκρως εύγλωττο υπέρτιτλο **«Ορθώς κείμενα»**.

Τελειώνοντας τούτην εδώ την εργώδη μελέτη μου, ειλικρινά ένα δεν μπορώ ακόμη να καταλάβω... Τόσο πολύ, τέλος πάντων, το φοβούνται και το τρέμουν οι αναθεωρητές ιστορικοί το κρυφό σχολειό;

---

[1]. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία*, [Αθήνα] 2005⁶ [1988], σ. 133. Όλες οι κάθε είδους υπογραμμίσεις στις πηγές και στα παραθέματα της παρούσης μελέτης είναι δικές μου, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά.

[2]. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *όπ. παρ.* σ. 184, σημ. 39.

[3]. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, Αθήνα 1967⁵, σ. 21.

[4]. Π. Στάθης, «Το Κρυφό Σχολειό: Διαδρομές του Μύθου, Διαδρομές της Ιστορίας», εισήγηση στο συνέδριο «Η ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας», 2001, δημοσιευμένη (και) σε αρχείο pdf στο cd-rom που συνοδεύει το του *Historein/Ιστορείν 4*, 2003-2004, σ. 22 (του pdf).

[5]. Β. Κρεμμυδάς, «Αυτόκλητοι Διδάσκαλοι Ιστορίας», εφ. Τα ΝΕΑ, 8-6-1999.

[6]. Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων* τ. 8, Αθήνα 2006, σσ. 362-364.

[7]. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 13. Επίσης και Α. Danos, «Nikolaos Gyzis's *The Secret School* and an Ongoing National Discourse», *Nineteenth-Century Art Worldwide* 1, 2002. Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς, Η Σύγχρονη Συνέχεια*, Αθήνα, 2006, σ. 111.

[8]. Π. Στάθης, «Το Κρυφό Σχολειό του Άλκη Αγγέλου», εφ. Η ΑΥΓΗ, 12-4-1998.

[9]. Σ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους, 1821-1864*, Αθήνα 2004, σ. 113.

[10]. Α. Π. Ανδρέου, «Οι Εθνική μας Μύθοι και η Διαιώνισή τους. Έλεος πια, με το «Κρυφό Σχολειό», *Μακεδόν* 11, 2003, σ. 345.

[11]. Γ. Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης*, Αθήνα χ.χ., σ. 152. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 14.

[12]. Α. Πολίτης, «Φεγγαράκι μου Λαμπρό... Απόπειρα για Ένα Μικρό σχέδιασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του «Κρυφού Σχολειού», στον τόμο του ίδιου, *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σ. 26.

[13]. Χ. Λούκος, «Απαλλαγή από τα Στερεότυπα», εφ. Το ΒΗΜΑ, 25-03-2007.

[14]. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Το Κρυφό Σχολειό και πάλι» [2005], *Αρδην* 64, 2007, σ. 37.

[15]. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *Ελλάς, Η Ιστορία και ο Πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους από τις Απαρχές μέχρι Σήμερα*, τ. Β', *Οι Μετά την Άλωση Χρόνοι και το Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος*, Αμαρούσιον Αττικής 1998, σ. 38. Και στην νεότερη επανέκδοση του έργου αυτού, *Ελλάδα, το Παρελθόν και το Παρόν του Ελληνισμού*, τ. Β', *Αρχαιότητα – Βυζάντιο – Νεότεροι Χρόνοι – Σύγχρονη Ιστορία*, Αθήνα 2007, σσ. 397-398.

[16]. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 21.

[17]. Γ. Κατσιαμπούρα, «Το Κρυφό Σχολειό και ο Γρηγόριος Ε'», εφ. Η ΑΥΓΗ, 24-3-2004.

[18]. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *όπ. παρ.* Αμαρούσιον Αττικής 1998, σ. 38, Αθήνα 2007, σ. 397.

[19]. Χ. Καρανάσιος, «Η εκπαίδευση κατά την τουρκοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα 2006, σσ. 362 κ. εξ. Κ. Γεωργουσόπουλος, «Ιστορία και θρύλος», εφ. Τα ΝΕΑ, 17-3-2007.

[20]. Χ. Καρανάσιος, *όπ. παρ.*

- [21]. Γ. Βλαχογιάννης, «Το κρυφό Σχολείο», *Νέα Εστία* 38, 1945, σσ. 678-683.
- [22]. Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία στο Εικοσιένα. Μύθοι και Ιδεολογήματα», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2005. Γ. Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης*, Αθήνα χ.χ., σ. 152. Χ. Σακελλαρίου, «Τα Αληθινά Κρυφά Σχολεία», *Εκπαιδευτικά*, τ. 1, 1985, σ. 134. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολείο. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 14. Α. Ηρακλείδης, «Τα Βιβλία Ιστορίας του Σχολείου. Πέρα από την Ανάγκη για «Βαρβάρους», εφ. Τα ΝΕΑ, 1-2-2007.
- [23]. Α. Ηρακλείδης, «Η Ανάγκη για Μύθους. 25η Μαρτίου και Κρυφό Σχολείο», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2007.
- [24]. Γ. Κατσιαμπούρα, «Το Κρυφό Σχολείο και ο Γρηγόριος Ε'», εφ. Η ΑΥΓΗ, 24-3-2004.
- [25]. Α. Ηρακλείδης, «Η Ανάγκη για Μύθους. 25η Μαρτίου και Κρυφό Σχολείο», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2007. Γ. Κατσιαμπούρα, «Το Κρυφό Σχολείο και ο Γρηγόριος Ε'», εφ. Η ΑΥΓΗ, 24-3-2004.
- [26]. Α. Παππάς, «Δέκα Μικροί Μύθοι για το 1821», εφ. Το ΒΗΜΑ, 25-3-2006.
- [27]. Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία στο Εικοσιένα. Μύθοι και Ιδεολογήματα», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2005. Φ. Βώρος, «Η Αναζήτηση της Ιστορικής Αλήθειας και Συνήθεις Μεθοδεύσεις Παραχάραξης», *Εκπαιδευτικά*, τ. 1, 1985, σ. 74.
- [28]. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *όπ. παρ.* 1998, σ. 38, 2007, σ. 397. Χ. Σακελλαρίου, «Τα Αληθινά Κρυφά Σχολεία», *Εκπαιδευτικά*, τ. 1, 1985, σ. 134. Φ. Βώρος, «Η Αναζήτηση της Ιστορικής Αλήθειας και Συνήθεις Μεθοδεύσεις Παραχάραξης», *Εκπαιδευτικά*, τ. 1, 1985, σ. 66.
- [29]. Α. Παππάς, «Δέκα Μικροί Μύθοι για το 1821», εφ. Το ΒΗΜΑ, 25-3-2006.
- [30]. Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8. Αθήνα 2006, σσ. 362-364.
- [31]. Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8. Αθήνα 2006, σσ. 362 κ. εξ. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 81. Α. Παππάς, «Δέκα Μικροί Μύθοι για το 1821», εφ. Το ΒΗΜΑ, 25-3-2006.
- [32]. Σ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους, 1821-1864*, Αθήνα 2004, σ. 114, σημ.
- [33]. Π. Κ. Ιωακειμίδης, «Χρήση και Κατάχρηση της Ιστορίας», εφ. Τα ΝΕΑ, 30-3-2007.
- [34]. Όλοι οι αναθεωρητές ιστορικοί.
- [35]. Λ. Πολίτης, *Θέματα της Λογοτεχνίας μας*, Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 17. Πρόκειται για αναδημοσίευση, στον τόμο αυτόν, της επίσημης ομιλίας που είχε εκφωνήσει ο Πολίτης στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στις 25 Μαρτίου 1956.
- [36]. Ι. Γιαννουλόπουλος, «Ατυχείς Συγκυρίες», εφ. Το ΒΗΜΑ, 17-6-2007.
- [37]. Β. Κρεμμυδάς, «Αυτόκλητοι Διδάσκαλοι Ιστορίας», εφ. Τα ΝΕΑ, 8-6-1999.
- [38]. Β. Κρεμμυδάς, «Τι σηματοδοτούν η Εκλογή Αρχιεπισκόπου και Προέδρου του ΣΥΝ», εφ. Τα ΝΕΑ, 27-2-2008.
- [39]. Α. Πολίτης, «Φεγγαράκι μου Λαμπρό... Απόπειρα για Ένα Μικρό σχέδιασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του «Κρυφού Σχολείου», στον τόμο του ίδιου, *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σ. 26.
- [40]. Β. Κρεμμυδάς, «Ο πιο Ανθεκτικός Μύθος», εφ. Τα ΝΕΑ, 16-4-1998.
- [41]. Α. Ηρακλείδης, «Τα Βιβλία Ιστορίας του Σχολείου. Πέρα από την Ανάγκη για «Βαρβάρους», εφ. Τα ΝΕΑ, 1-2-2007. Μ-Λ. Μουργκέσκου, Χ. Μπερκτάυ (επιμ.), Χ. Κουλούρη (διεύθ.), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βιβλίο Εργασίας 1*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 14.
- [42]. Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία, το Κράτος και οι Μύθοι. Με αφορμή την Πρόσφατη «Διένεξη», εφ. Τα ΝΕΑ, 26-8-2003.
- [43]. Α. Ηρακλείδης, «Η Ανάγκη για Μύθους, 25η Μαρτίου και Κρυφό Σχολείο», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2007.
- [44]. Α. Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών Κίνδυνος»*, Αθήνα 2001, σ. 104.
- [45]. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *όπ. παρ.* 1998, σ. 38, 2007, σ. 397.
- [46]. Γ. Κατσιαμπούρα, «Το Κρυφό Σχολείο και ο Γρηγόριος Ε'», εφ. Η ΑΥΓΗ, 24-3-2004.
- [47]. Χ. Κουλούρη, «Οι «Σκοτεινοί Αιώνες» του Οθωμανικού Παρελθόντος μας», εφ. Το ΒΗΜΑ, 6-2-2000.

- [48]. Α. Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών Κίνδυνος»*, Αθήνα 2001, σσ. 105-106.
- [49]. Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία στο Εικοσιένα Μύθοι και ιδεολογήματα», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2005. Του ιδίου, «Χονδροειδής Παραποίηση της Ιστορίας», εφ. Τα ΝΕΑ, 7-6-2000. Α. Ελεφαντής, «Επιλεγόμενα στο Βιβλίο που συντάραξε το Ρωμείο για 400 Μέρρες», εφ. Η ΑΥΓΗ, 5-10-2007.
- [50]. Δήλωση της καθηγήτριας Ελισάβετ Ζαχαριάδου στο Ασοσιέιτεντ Πρες στις 12-5-1998. Βλ. σχ. Ο Ιός, «Ο Μύθος του Κρυφού Σχολείου. Νύχτωσε χωρίς Φεγγάρι. Κάτω τα Χέρια από τον Εθνικό μας Μύθο», εφ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 30-8-1998.
- [51]. Ν. Θεοτοκάς, «Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία και το «Σατανικόν Φρόνημα» του 1821», εφ. Η ΑΥΓΗ, 23-3-2001.
- [52]. Β. Κρεμμυδάς, «Η σύγκρουση για την Ιστορία. Ο ιστορικός στη χλεύη του «λαού», εφ. Τα ΝΕΑ, 26-4-2007.
- [53]. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολείο. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σσ. 19-23· 31. Το ίδιο και ο Χ. Γ. Πατρινέλης, *όπ. παρ. σσ. 38-39*.
- [54]. Β. Κρεμμυδάς, «Ο πιο Ανθεκτικός Μύθος», εφ. Τα ΝΕΑ, 16-4-1998.
- [55]. Β. Κρεμμυδάς, «Ο πιο Ανθεκτικός Μύθος», εφ. Τα ΝΕΑ, 16-4-1998. Του ιδίου, «Χονδροειδής Παραποίηση της Ιστορίας», εφ. Τα ΝΕΑ, 7-6-2000. Του ιδίου, «Η Εκκλησία στο Εικοσιένα, Μύθοι και ιδεολογήματα», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2005.
- [56]. Σχετικές παραπομπές βλ. στο έργο του Α.Α. Μανδρίκα, «Κρυφό Σχολείο», *Μύθος ή Πραγματικότητα*; Αθήνα 1992, σσ. 111-113.
- [57]. Ο Β. Σφυρόερας την θεωρεί πιθανή και σίγουρα δεν την αποκλείει: *Πάπυρος, Larousse, Britannica*, 1978, λήμ. κρυφό σχολείο.
- [58]. Π. Στάθης, «Το Κρυφό Σχολείο: Διαδρομές του Μύθου, Διαδρομές της Ιστορίας», εισήγηση στο συνέδριο «Η ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας», 2001, δημοσιευμένη (και) σε αρχείο pdf στο cd που συνοδεύει το 4ο τεύχ. 2003-2004, του *Historein/Ιστορείν*, σ. 2 (του pdf).
- [59]. «Even during times of great political distress such as the Ottoman rule or the Nazi occupation of Greece during the Second World War, participation in some form of official or unofficial literacy practices provided Greeks with a sense of direction and pride, a form of moral sustenance. For instance, the "secret schools," which operated clandestinely and "illegally" during the Ottoman rule over Greece for nearly 400 years, also instilled in them a strong Greek ethos. Similarly, during the Second World War when official public and private schools were forced to shut their doors to the young Greeks, many were "home-schooled" by relatives or friends». Α. Dragona and C. Handa, «Xenes Glosses: Literacy and Cultural Implications of the Web for Greece», στον τόμο G. E. Hawisher - C. L. Selfe (επιμ.), *Global Literacies and the World-Wide Web*, London – New York 2000, σ. 66.
- [60]. «*Krifa-Skolia* «Hidden Schools», operated clandestinely under the cover of darkness to maintain the language during this period». Μ. Costantakos - J. N. Spiridakis, «Greek in New York», στον τόμο O. Garcia - J. A. Fishman (επιμ.), *The Multilingual Apple: Languages in New York City*, Berlin – New York 2002, σ. 144.
- [61]. J. Georgas, «Ecological-Social Model of Greek Psychology», στον τόμο U. Kim, J.W. Barry, *Indigenous Psychologies, Research and Experience in Cultural Context, Cross-Cultural Research and Methodology Series 17*, Newbury Park 1993, σσ. 62· 65.
- [62]. Ν. V. Gianaris, *Geopolitical and Economic Changes in the Balkan Countries*, Westport, Conn. 1996, σ. 42.
- [63]. «Education has a long tradition in Greece. Socrates was teaching when the peoples of Western Europe were still illiterate. [...] Happenings during those four hundred years [of Turkish occupation] must have stirred the Greeks' appetite for education; it is clear, in any case, that the κρυφό σχολείο helped to preserve the Greek language and national identity»: G. Psacharopoulos, «Education in Greece Today: Contributions to the Perennial Debate. Introduction», *Journal of Modern Greek Studies* 13, 1995, σ. 169.
- [64]. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολείο. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 23.
- [65]. Θράκη, Μακεδονία, «Ελλάς» (Θεσσαλία-Στερεά), Πελοπόννησος, Ήπειρος και άλλες.
- [66]. Ηράκλεια, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Ναύπλιο, Ναύπακτος, Ιωάννινα και άλλες.
- [67]. Μ. Crusius, *Turcograecia*, Basileae 1584, σσ. 93-94.

[68]. M. Crusius, όπ. παρ. σ. 431.

[69]. M. Crusius, όπ. παρ. σ. 437.

[70]. M. Crusius, όπ. παρ. σ. 434.

[71]. Είναι σαφές πως ο Ζυγομαλάς τοποθετεί την λαμπρή ακμή όλων αυτών των περιοχών και των πόλεων στην βυζαντινή και όχι στην κλασσική εποχή, διότι στην κλασσική εποχή δεν υπήρχε ούτε η Ναύπακτος, ούτε το Ναύπλιο, ούτε βέβαια τα Ιωάννινα! Άλλωστε, οι «Αγαρηνοί», ως γνωστόν, δεν κατέλυσαν την Αθήνα του Περικλή, αλλά την Βυζαντινή αυτοκρατορία. Γι' αυτό και δεν μπορούμε εδώ να μιλάμε για κλασικισμό του Ζυγομαλά, αλλά για βυζαντινισμό, μέσα στον οποίον αναγνώριζε την λαμπρή ακμή του γένους των Ελλήνων.

[72]. M. Crusius, *Turcograecia*, Basileae 1584, σ. 94.

[73]. M. Crusius, όπ. παρ. σ. 100. Το ίδιο απόσπασμα από την επιστολή του Σχολάριου (με ελάχιστες διαφορές), βλ. στον πολυτιμότεο τόμο του Κ.Β. Σκουτέρη, *Κείμενα του Νέου Ελληνισμού, Εκκλησιαστικά Εκδόσεις Εθνικής Εκατονπεντηκοταετηρίδος*, 3, εν Αθήναις 1971, σσ. 35-36.

[74]. Όπως υποστηρίζει ο Α. Λιάκος «Είχε η Εκκλησία Εθνική Συνείδηση», εφ. Το ΒΗΜΑ, 25-03-2007.

[75]. Ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς ήταν γιος του Ιωάννη Ζυγομαλά, ο οποίος ήταν όχι μόνον πρωτονοτάριος αλλά μέγας ρήτωρ της πατριαρχικής αυλής.

[76]. Όλη η *Turcograecia* είναι ελεύθερα διαθέσιμη στο internet, στην διεύθυνση <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/crusius1/te01.html>.

[77]. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', σ. 150. Η μαρτυρία αυτή βρίσκεται στο έργο που εξέδωσε ο François Richard το 1657 στο Παρίσι με τον τίτλο *Relation de Ce qui s'est Passé de plus Remarquable a Saint-Erini isle de l'Archipel depuis l'Etablissement des Pères de la Compagnie de Iesus en Icelle. Avec la Declaration de Plusieurs Choses Memorables Touchant le Rit [et] la Creance des Grecs de ce Temps, et Touchant les Feux Sous-terrains, qui Sortirent du Fond de la Mer l'an 1650*.

[78]. Πρωτότυπος τίτλος S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 2003 [1968]. ΕΛΛ. μετάφραση: Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, τ. Α' και Β', Αθήνα 1979.

[79]. S. Runciman, όπ. παρ. σ. 204. Σ. Ράνσιμαν, όπ. παρ. σσ. 390-391.

[80]. S. Runciman, όπ. παρ. σ. 204-205. Σ. Ράνσιμαν, όπ. παρ. σ. 391.

[81]. J. Pinnington, *Anglicans and Orthodox, Unity and Subversion, 1559-1725*, Leominster 2003, σ. 74.

[82]. S. Runciman, όπ. παρ. σ. 292-293. Σ. Ράνσιμαν, όπ. παρ. σ. 524.

[83]. T. Smith, *An Account of the Greek Church*, Oxford 1680, σσ. 195-196. Βλ. σχ. J. Pinnington, όπ. παρ. σ. 78.

[84]. Κ.Β. Σκουτέρη, *Κείμενα του Νέου Ελληνισμού, Εκκλησιαστικά Εκδόσεις Εθνικής Εκατονπεντηκοταετηρίδος* 3, εν Αθήναις 1971, σσ. 79-80.

[85]. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. 2, Αγ. Πετρούπολις 1894, σσ. 513-514. Κ.Β. Σκουτέρη, όπ. παρ. σσ. 63-64.

[86]. G. Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης*, Αθήνα 2005 [γερμανικό πρωτότυπο: 1988], σ. 81, σημ. 5, όπ. και σχ. παραπομπή.

[87]. Κ.Θ. Δημαράς, Λ. Πολίτης, Μ. Βίττι ad hoc.

[88]. *Λόγος Πανηγυρικός εις τον Ευαγγελισμόν της Θεοτόκου Μαρίας*, στον τόμο *Ηλία Μηνιάτη, Διδαχαί* (πέμπτος λόγος πριν το τέλος).

[89]. Για την προσωπικότητα και το τεράστιο έργο του πατριάρχη, ειδικά στον χώρο της παιδείας και των επιστημών, βλ. την σπουδαία μελέτη της Π. Στάθη, *Χρυσάνθος Νοταράς, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Ανάλεκτα της καθ' ημάς Ανατολής* 6, Αθήνα 1999.

[90]. *Χρυσάνθου Πατριάρχου Ιεροσολύμων, Σιγγιλλιώδες Γράμμα περί της εν Μολδοβλαχία υπό Γρηγοράσκου Γκίκα Βοεβόδα Φροντιστηρίων Ανεγέρσεως*, 9/1728, στην έκδοση του É. Legrand, *Recueil Documents Grecs, Concernant les Relations du Patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie (1569-1728)*, *Bibliothèque Greque Vulgaire* 7, Α' έκδοση Paris 1895, σ. 283, Β' έκδοση Paris 1903, σ. 255.

[91]. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1999² [μετάφραση από το αγγλικό: 1978], σ. 25.

[92]. Π. Πιζάνιας, «Πώς διαμορφώθηκε η εθνική συνείδηση», εφ. Το ΒΗΜΑ, 25-3-2000.

- [93]. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1999² [1995], σσ. 87-89.
- [94]. Κ.Β. Σκουτέρη, *Κείμενα του Νέου Ελληνισμού, Εκκλησιαστικά Εκδόσεις Εθνικής Εκατονπεντηκοαετηρίδος 3*, εν Αθήναις 1971, σσ. 79-80.
- [95]. Κ. Παλούκης, «Ο Ξεσηκωμός του '21 και η Γέννηση του Ελληνικού Κράτους», εφ. ΠΡΙΝ, 24-3-2007.
- [96]. Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς, Η Σύγχρονη Συνέχεια*, Αθήνα, 2006, σ. 111.
- [97]. Α. Ηρακλείδης, *Άσπονδοι Γείτονες. Ελλάδα – Τουρκία: Η Διένεξη του Αιγαίου*, Αθήνα 2008, σ. 44.
- [98]. Κ. Παλούκης, «Ο Ξεσηκωμός του '21 και η Γέννηση του Ελληνικού Κράτους», εφ. ΠΡΙΝ, 24-3-2007.
- [99]. Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία στο Εικοσιένα. Μύθοι και Ιδεολογήματα», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2005. Του ιδίου, «Όταν εξαφανίστηκε η... Γαλλική Επανάσταση», εφ. Τα ΝΕΑ, 7-10-2006. Α. Ηρακλείδης, όπ. παρ. σ. 48.
- [100]. Ν. Θεοτοκά, «Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία και το "Σατανικόν Φρόνημα" του 1821», εφ. Η ΑΥΓΗ, 23-03-2001.
- [101]. Α. Ελεφαντής, «Επιλεγόμενα στο Βιβλίο που συντάραξε το Ρωμείο για 400 Μέρρες», εφ. Η ΑΥΓΗ, 5-10-2007.
- [102]. Β. Κρεμμυδάς, «Χονδροειδής Παραποίηση της Ιστορίας», εφ. Τα ΝΕΑ, 7-6-2000.
- [103]. Β. Κρεμμυδάς, «Τι σηματοδοτούν η Εκλογή Αρχιεπισκόπου και Προέδρου του ΣΥΝ», εφ. Τα ΝΕΑ, 27-2-2008.
- [104]. Β. Κρεμμυδάς, «Κήρυξε Πόλεμο στον Διαφωτισμό», εφ. Τα ΝΕΑ, 25-11-2006.
- [105]. Α. Ηρακλείδης, όπ. παρ. σσ. 45-46.
- [106]. Χ. Αθανασιάδη, «Έθνος και Σχολική Ιστορία», εφ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 4-4-2007.
- [107]. Π. Πιζάνιας, όπ. παρ.
- [108]. Ν. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση. Ορλωφικά και Ελληνική Ιστοριογραφία*, Αθήνα 2007, σσ.19-20.
- [109]. Ν. Ροτζώκος, όπ. παρ. σ. 79.
- [110]. Β. Κρεμμυδάς, «Τι σηματοδοτούν η Εκλογή Αρχιεπισκόπου και Προέδρου του ΣΥΝ», εφ. Τα ΝΕΑ, 27-2-2008.
- [111]. Κ. Marx – Fr. Engels – Π. Κονδύλη (επιμ.), *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Αθήνα 1985, σ. 113.
- [112]. Β. Κρεμμυδάς, «Χονδροειδής Παραποίηση της Ιστορίας», εφ. Τα ΝΕΑ, 7-6-2000. Του ιδίου, «Η Εκκλησία, το Κράτος και οι Μύθοι. Με αφορμή την Πρόσφατη «Διένεξη», εφ. Τα ΝΕΑ, 26-8-2003.
- [113]. «Ξέχασαν» να γράψουν για την Εκκλησία», στο αφιέρωμα «Ιστορία μου, αμαρτία μου... λάθος μου μεγάλο», εφ. ΕΘΝΟΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ, 24-3-2007.
- [114]. Κ. Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2004, σ. 28. Το έργο αυτό αποτελεί μια ηυξημένου κύρους και αξιοπιστίας μελέτη, μιας και αξιολογήθηκε πριν εκδοθεί από εξαμελή επιστημονική επιτροπή, με πρόεδρο τον καθηγητή Β. Κρεμμυδά.
- [115]. R. Glogg, *Συνοπτική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα 1995 [αγγλικό πρωτότυπο: 1992], σ. 16.
- [116]. Κ. Φωτιάδης, όπ. παρ. σ. 27. Σ. Πελαγίδης, «Κρυπτοχριστιανοί ή Κρυπτομουσουλμάνοι; Προβλήματα από Προξενικές Εκθέσεις για τις Πρώτες Κινητοποιήσεις των Κρυπτοχριστιανών του Πόντου (1857)», στον τόμο «*Η καθ' ημάς Ανατολή*», Αφιερωματικός Τόμος στον Κωνσταντίνο Δεληκωνσταντή, Φλώρινα 2005, σ. 129.
- [117]. Κ. Φωτιάδης, όπ. παρ. σσ. 31-32.
- [118]. Ο Πόντος και η Κρήτη συμπεριλαμβάνονται μάλλον στα «λοιπά»...
- [119]. Α. Παππάς, «Δέκα Μικροί Μύθοι για το 1821», εφ. Το ΒΗΜΑ, 25-03-2006.
- [120]. Κ.Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, σσ. 539-540.
- [121]. Τα αποσιωπητικά είναι του συγγραφέα, και, όπως παρατηρεί ο οξυδερκέστατος Α. Μηλιαράκης, «μαρτυρούσι πνιγμόν στεναγμού του συγγραφέως εις τα βάθη μεγάλου στήθους,

εγκλείοντος φλόγα ηφαιστείου, μη δυναμένου να εκραγή»: Α. Μηλιαράκης, «Δανιήλ Φιλιππίδης και η Γεωγραφία Αυτού, 1791», *Εστία ΙΘ'*, 1885, τεύχ. 447, σ. 136.

[122]. Δανιήλ ιερομονάχου, Γρηγορίου ιεροδιακόνου, *Γεωγραφία Νεωτερική*, εν Βιέννη 1791, σσ. 136-137. Και στην σύγχρονη επανέκδοσή της, Α. Κουμαριανού (επιμ.), *Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική, Στοχαστική Πεζογραφία 45, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη* (Διευθυντής Α. Αγγέλου), Αθήνα 2006 [1988²], σ. 116.

[123]. Ρήγα, *Νέα Πολιτική Διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, (Προοίμιο), στον τόμο Ε.Σ. Στάθης (επιμέλεια-κριτική έκδοση), *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα*, Αθήνα 1996, σσ. 140-139. Και στον τόμο Π.Μ. Κιτρομηλίδης (επ.), *Ρήγα Βελεστινλή Απαντα τα Σωζόμενα*, τ. 5, Αθήνα 2000, σσ. 34-33

[124]. Ο ανώνυμος συγγραφέας της *Πατρικής Διδασκαλίας*.

[125]. G. Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης*, Αθήνα 2005 [γερμανικό πρωτότυπο: 1988], σ. 448.

[126]. Κ. Θ. Δημαράς, «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', σ. 351.

[127]. *Νέον Μαρτυρολόγιον*, 1798, Προοίμιον, τρίτη παράγραφος.

[128]. Α. Κουμαριανού «Εισαγωγικά» στον τόμο Α. Κουμαριανού (επιμ.), *Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική, Στοχαστική Πεζογραφία 45, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη* (Διευθυντής Α. Αγγέλου), Αθήνα 2006 [1988²], σ. 28*.

[129]. Α. Μηλιαράκης, «Δανιήλ Φιλιππίδης και η Γεωγραφία Αυτού, 1791», *Εστία ΙΘ'*, 1885, τεύχ. 447, σ. 134.

[130]. Οπ. παρ. σσ. 133-134.

[131]. Η σχετική μαρτυρία του Σατωβριάνδου στο έργο Π.Μ. Κοντογιάννης *Οι Έλληνες κατά τον Πρώτον επί Αικατερίνης Β' Ρωσοτουρκικόν Πόλεμον (1768-1774)*, εν Αθήναις 1903, σσ. 374-375, όπου και η σχετική παραπομπή. Τα φριχτά αντίποινα που υπέστησαν συνολικά όλες οι περιοχές του Ελληνισμού από την εκδικητική μανία των Τούρκων μετά το τέλος των ορλωφικών βλέπε στο ίδιο έργο σσ. 312-377, με την ανάλογη τεκμηρίωση στις πηγές.

[132]. «The political situation of the Greeks resident in Turkey has been long truly deplorable; and the variety of humiliations to which they have been exposed, has more than once driven them to desperate efforts towards emancipation and the recovery of their indisputable right»: J. Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor and Arabia*, London 1805, σ. 122.

[133]. J. Griffiths, όπ. παρ. σ. 210.

[134]. Για την Αφισιά ή Οφιούσα, ένα από τα τέσσερα νησιά της Προκονήσου ή Προικονήσου, κοντά στο νησί του Μαρμαρά, βλ. σχ. Π.Μ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήναι 1921 (ανατύπωση 1995), σ. 270.

[135]. During our conversation, he frequently repeated how ardently he ought to hope for a change in the government of Constantinople; that the cultivation of his lands, and the natural advantages of the island, were such as to supply every want, and even lead to independence; but that the annual extortions of the Turks rendered all his endeavors fruitless; and the apprehension of personal chastisement or injury, at each of their visits, embittered every hour of his existence: Όπ. παρ.σ. 213. Τις μαρτυρίες αυτές του Griffiths οφείλω στο έργο Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. 2, 1700-1800, Αθήνα 2001⁹ [1973], σσ. 469-470.

[136]. Χ. Κουλούρη, «Έργο μετροημένο, χωρίς στόμφο, Η Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως του Σπυριδωνος Τρικούπη», εφ. Το ΒΗΜΑ, 9-04-2006.

[137]. Β. Κρεμμυδάς, *Από τον Σπυριδωνα Τρικούπη στο Σήμερα. Εισαγωγικός Τόμος στην Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως του Σπυριδωνα Τρικούπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2007, σ. 149-147.

[138]. Σ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 1, Β' έκδοσις, εν Λονδίνω 1860, σ. 93· Γ' έκδοσις, εν Αθήναις 1888, σ. 75.

[139]. Σ. Τρικούπη, όπ. παρ. Β' έκδοσις, εν Λονδίνω 1860, σ. 97· Γ' έκδοσις, εν Αθήναις 1888, σ. 78.

[140]. Α. Ηρακλείδης, «Τα Βιβλία Ιστορίας του Σχολείου, Πέρα από την Ανάγκη για «Βαρβάρους», εφ. Τα ΝΕΑ, 1-2-2007. Μ-Λ. Μουργκέσκου, Χ. Μπερκτάυ (επιμ.), Χ. Κουλούρη (διευθ.), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βιβλίο Εργασίας 1*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 14.

[141]. Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία, το Κράτος και οι Μύθοι. Με αφορμή την Πρόσφατη «Διένεξη», εφ. Τα ΝΕΑ, 26-8-2003.

[142]. Α. Ηρακλείδης, «Η Ανάγκη για Μύθους, 25η Μαρτίου και Κρυφό Σχολειό», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2007.

[143]. Α. Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών Κίνδυνος»*, Αθήνα 2001, σ. 104.

[144]. Μ. Crusius, *Turcograecia*, Basileae 1584, σ. 100. Το ίδιο απόσπασμα από την επιστολή του Σχολαρίου (με ελάχιστες διαφορές), βλ. στον πολυτιμότερο τόμο του Κ.Β. Σκουτέρη, *Κείμενα του Νέου Ελληνισμού, Εκκλησιαστικά Εκδόσεις Εθνικής Εκατοντηκοταετηρίδος*, 3, εν Αθήναις 1971, σσ. 35-36.

[145]. Μ. Crusius, *όπ. παρ.* σσ. 93-94.

[146]. Μ. Crusius, *όπ. παρ.* σ. 431.

[147]. Μ. Crusius, *όπ. παρ.* σ. 437.

[148]. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. 2, Αγ. Πετρούπολις 1894, σσ. 513-514. Κ.Β. Σκουτέρη, *όπ. παρ.* σσ. 63-64.

[149]. Χρυσάνθου Πατριάρχου Ιεροσολύμων, *Σιγιλλιώδες Γράμμα περί της εν Μολδοβλαχία υπό Γρηγοράσκου Γκίκα Βοεβόδα Φροντιστηρίων Ανεγέρσεως*, 9/1728, στην έκδοση του É. Legrand, *Recueil Documents Grecs, Concernant les Relations du Patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie (1569-1728)*, *Bibliothèque Grecque Vulgaire* 7, Α' έκδοση Paris 1895, σ. 283, Β' έκδοση Paris 1903, σ. 255.

[150]. G. Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης*, Αθήνα 2005 [γερμανικό πρωτότυπο: 1988], σ. 81, σημ. 5, *όπ. και σχ. παραπομπή*.

[151]. Κ.Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, σσ. 554-55.

[152]. Το βιβλίο φέρεται με το όνομα και του Γρηγορίου Κωνσταντά, αλλά όπως έχει αποδείξει ήδη ο Α. Μηλιαράκης, ο πραγματικός συγγραφέας του είναι μόνον ο Φιλιππίδης. Α. Μηλιαράκης, «Δανιήλ Φιλιππίδης και η Γεωγραφία Αυτού (1791)», *Εστία* ΙΘ', 1885, σ. 115 κ. εξ.

[153]. Δανιήλ ιερομονάχου, Γρηγορίου ιεροδιακόνου, *Γεωγραφία Νεωτερική*, εν Βιέννη 1791, σ. 141. Και στην σύγχρονη επανέκδοσή της, με επιμέλεια της Α. Κουμαριανού, *Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική, Στοχαστική Πεζογραφία* 45, *Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη* (Διευθυντής Α. Αγγέλου), Αθήνα 2006 [1988?], σσ. 119-120.

[154]. Κ. Θ. Δημαράς, «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', σ. 352.

[155]. Α. Κουμαριανού, «Εισαγωγικά», στον τόμο Α. Κουμαριανού (επιμ.), *όπ. παρ.* σ. 12*.

[156]. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 24.

[157]. Ι.Β. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και Βιογραφία)*, Αθήνα 1979, σσ. 266-267 (Διδαχή Ε').

[158]. Θ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις Συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης, Αθήνησιν 1846, σ. 48.

[159]. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21* 16, Αθήναι 1957, σ. 27.

[160]. Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8. Αθήνα 2006, σσ. 362-364.

[161]. Ο Ματθαίος Παρανίκας είναι ένας από τους κορυφαίους και πλέον έγκυρους μελετητές της ιστορίας της παιδείας κατά την τουρκοκρατία. Όπως σημειώνει ο καθηγητής Αγγέλου, με τις εργασίες των Αραβαντινού, Σάθα, Παρανίκα και Λάμπρου «κάνει ομαδικά την εμφάνισή της, μέσα σε συντομότερο χρονικό διάστημα, η νεογέννητη επιστήμη της νεώτερης παιδείας μας και αποδεικνύει ότι η έρευνα όταν μένει ανεπηρέαστη από τις εμπνεύσεις οποιασδήποτε σκοπιμότητας, μπορεί να σταθεί μακριά από κάθε λογής μυθοπλασίες»: Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σσ. 39-40.

[162]. Μ. Κ. Παφανίκα, *Σχεδιάγραμμα περί της εν τω Ελληνικώ Έθνει Καταστάσεων των Γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των Αρχών της Ενεστώσης (ΙΘ') Εκατονταετηρίδος*, εν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 105.

[163]. Βλ. σχ. Γ. Καράς, *Οι Θετικές Επιστήμες στον Ελληνικό Χώρο (15ος-19ος Αιώνας)*, Αθήνα 1991, σσ. 30-31, όπου παρατίθενται και στατιστικά στοιχεία με σχετική βιβλιογραφία.

[164]. Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2003, σ. 50 (στην έκδοση του 1987, σσ. 48-49).

[165]. D. Holton, «Η Κρητική Αναγέννηση», στον τόμο D. Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, (μετάφραση από την αγγλική έκδοση: 1991), Ηράκλειο 2006⁵ [1996], σ. 19.

[166]. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1999² [1995], σ. 48.

[167]. Οι μόνες αξιόλογες σχολές που υπήρχαν ήταν τα φροντιστήρια της Τραπεζούντος και της Αργυρουπόλεως.

[168]. Μια Σχολή που οφείλει την ίδρυση, την ακμή αλλά και την φήμη της στον «σκοταδιστή» πρώτο και σπουδαιότερο σχολάρχη της ιερομόναχο και άγιο της εκκλησίας μας Αθανάσιο Πάριο. Για το γιγάντιο έργο του Αθανάσιου Πάριου στην επί είκοσι ολόκληρα χρόνια σχολαρχία του βλέπε την πρόσφατη κορυφαία μελέτη του Α.Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμος Μεγάλη Σχολή της Χίου*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 136-145, 190-207, 278-281. Σ' αυτήν καταγράφονται λεπτομερώς όλες οι πιέσεις που άσκησαν οι Χιώτες στον Αθανάσιο Πάριο μέχρι να τον αναγκάσουν να δεχτεί την σχολαρχία της σχολής που λογάριάζαν να ιδρύσουν, γιατί ήξεραν ότι ήταν ο μόνος που μπορούσε να αναλάβει το βαρύτερο έργο της ίδρυσης, της οργάνωσης αλλά και της εξύψωσης της σχολής τους σ' εκείνο το επίπεδο που επιθυμούσαν και ονειρεύονταν να την δουν. Μια ευθύνη και ένα έργο που ο άγιος Αθανάσιος ανέλαβε σε ηλικία εβδομήντα ετών, και άσκησε με συνέπεια μέχρι τα ενενήντα του, όποτε και υποχρεώθηκε ουσιαστικά σε παραίτηση, μετά τον ανελέητο πόλεμο που εξαπέλυσαν εναντίον του ο Κοραΐς, ο Κούμας και η παρέα τους.

[169]. Φ. Ηλιού, «Το Ελληνικό Βιβλίο στην Τουρκοκρατία» [1983], στον τόμο Φ. Ηλιού, *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, Ηράκλειο 2005, σ. 31.

[170]. Κ.Μ. Κούμας, *όπ. παρ.* σ. 540.

[171]. «The Turkish government is despotic, like the other monarchies of the East. [...] The Greeks, who inhabit the southern part of European Turkey, and many of the islands, retain a few peculiar manners and customs, but their ancient spirit is completely lost, and they lead a supine and indolent life under the dominion of the Turks»: T. Smith, *Elements of Geography, The Scientific Library*, τ. 2, London 1806, σσ. 42-43.

[172]. Π. Στάθης, «Το Κρυφό Σχολειό του Άλκη Αγγέλου», εφ. Η ΑΥΓΗ, 12-4-1998.

[173]. *Όπ. παρ.*

[174]. Γ. Κατσιαμπούρα, «Το Κρυφό Σχολειό και ο Γρηγόριος Ε'», εφ. Η ΑΥΓΗ, 24-3-2004.

[175]. Α. Πολίτης, «Φεγγαράκι μου Λαμπρό... Απόπειρα για Ένα Μικρό σχέδιασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του «Κρυφού Σχολειού», στον τόμο του ίδιου, *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σ. 26.

[176]. S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 2003 [1968], σσ. 224-225. Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, τ. Β', Αθήνα 1979, σ. 420.

[177]. S. Runciman, *όπ. παρ.* σ. 218, Σ. Ράνσιμαν, *όπ. παρ.* σ. 412.

[178]. S. Runciman, *όπ. παρ.* σ. 217. Σ. Ράνσιμαν, *όπ. παρ.* σ. 411.

[179]. Α. Π. Ανδρέου, «Οι Εθνική μας Μύθοι και η Διαιώνισή τους. *Ελεος πια, με το «Κρυφό Σχολειό»*, *Μακεδόν* 11, 2003, σ. 345.

[180]. Χ. Λούκος, «Απαλλαγή από τα Στερεότυπα», εφ. Το ΒΗΜΑ, 25-03-2007.

[181]. Ι. Ρίζος-Νερούλος, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνησι 1870, σ. 43. Πρωτότυπη έκδοση: J. Rizo-Néroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne, seconde édition revue et augmentée*, Genève-Paris 1828, σ. 30 (Α' έκδοση, Genève-Paris 1827, σ. 28).

[182]. Ο μεγάλος δραγουμάνος Παναγιωτάκης και ο διάδοχος του Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος.

[183]. Ι. Ρίζος-Νερούλος, (1870) σ. 66. J. Rizo-Néroulos, (1828) σ. 52, (1827) σ. 46.

- [184]. Τα πλάγια από τον ίδιο τον συγγραφέα.
- [185]. Ι. Ρίζος-Νερούλος, (1870) σσ. 65-66. J. Rizo-Néroulos, (1828) σ. 52, (1827), σ. 46.
- [186]. «Λύκειον Μηλιωτικόν or Γυμνάσιον Μηλιωτικόν [...] is remote from the jealous eye of the Turkish governor, and still more secured from his encroachments by certain privileges and immunities, which have been granted to the town by the government.»: Noehden, «On the Instruction and Civilisation of Modern Greece», *The Classical Journal* 21, 1820, σ. 192. Το παράθεμα αυτό χρωστάω στο blog Cacofonix. Για το σχολείο των Μηλιών βλ. σχ. Τ. Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας, Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τ. 1, εν Αθήναις 1936, σσ. 207-210.
- [187]. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 250-251.
- [188]. Κ. Χατζόπουλος, όπ. παρ. σσ. 254-255.
- [189]. «But while these flattering and pleasing ideas are indulged, it is impossible not to remember the power of despotism which hovers over the country, and which with its chilling gripe may at once destroy the fruits of the exertions of many laborious years. But nevertheless the friends of mankind ought not to be discouraged from laying their hand on so meritorious a work.»: Noehden, όπ. παρ. σ. 193.
- [190]. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Το Κρυφό Σχολειό και πάλι» [2005], *Αρδην* 64, 2007, σ. 37.
- [191]. Ι. Ρίζος-Νερούλος, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνησι 1870, σ. 64. Πρωτότυπη έκδοση: J. Rizo-Néroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne, seconde édition revue et augmentée*, Genève-Paris 1828, σ. 51 (στην Α' έκδοση, Genève-Paris 1827, σ. 45).
- [192]. Μ. Κ. Παρανίκα, *Σχεδιάσμα περί της εν τω Ελληνικώ Έθνει Καταστάσεων των Γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των Αρχών της Ενεστώσης (ΙΘ') Εκατονταετηρίδος*, εν Κωνσταντινουπόλει 1867, σσ. 108-109. Την γνώση του παραπάνω παραθέματος χρωστάω στο έργο του καθηγητή Ν.Β. Χρονόπουλου, *Η Αλήθεια για το Κρυφό Σχολειό*, Αθήνα 2002, σ. 68.
- [193]. Δανιήλογλου, *Πρόδρομοι της Αναγεννήσεως*, Κωνσταντινούπολις 1865, σσ. 2-3.
- [194]. Ν. Δραγούμη, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. Α', εν Αθήναις 1879², 214. Το σχετικό παράθεμα στον Αγγέλου, όπ. παρ. σ. 43.
- [195]. S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 2003 [1968], σ. 217. Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, τ. Β', Αθήνα 1979, σ. 411.
- [196]. Α. Αγγέλου, όπ. παρ. σ. 44.
- [197]. Τ. Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας, Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τ. 1, εν Αθήναις 1936, σ. 235.
- [198]. Για τα σχολεία των Αθηνών επί τουρκοκρατίας βλ. σχ. Τ. Ε. Ευαγγελίδης, όπ. παρ. σσ. 233-249. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 120-132.
- [199]. S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 2003 [1968], σ. 217. Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, τ. Β', Αθήνα 1979, σ. 411.
- [200]. J. Pinnington, *Anglicans and Orthodox, Unity and Subversion, 1559-1725*, Leominster 2003, σ. 13.
- [201]. Κ.Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, σ. 583. Την μαρτυρία αυτήν χρωστώ (κυριολεκτικά) στον Ν.Β. Χρονόπουλο, *Η Αλήθεια για το Κρυφό Σχολειό*, Αθήνα 2002, σ. 35.
- [202]. Κ.Μ. Κούμας, όπ. παρ. σ. 540.
- [203]. Κ.Μ. Κούμας *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 10, εν Βιέννη της Αυστρίας 1831, σσ. 383-384.
- [204]. Το σχολείο αυτό είχε ιδρυθεί γύρω στα 1752 από τον μητροπολίτη Λαρίσης Μελέτιο Β': Θ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τ. 2, Αθήνα 2007, σ. 442.
- [205]. Κ.Μ. Κούμας *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 10, εν Βιέννη της Αυστρίας 1831, σσ. 383-384 (κείμενο και σημείωση).
- [206]. Κ.Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, σ. 584.

[207]. Κ.Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, σσ. 539-540.

[208]. Κ.Μ. Κούμας *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 10, εν Βιέννη της Αυστρίας 1831, σ. 383.

[209]. Όλα αυτά μπορεί κανείς να τα βρει, με άμεση παράθεση των πηγών, στην εμπειριστατωμένη ανάλυση της καθηγήτριας Βασιλικής Παπούλια, στο έργο της *Από τον Αρχαίο στον Νεότερο Πολυμερισμό*, τ. 2, *Από την Θεοκρατική Απολυταρχία στην Εθνική Κυριαρχία*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 139-143.

[210]. Μ-Λ. Μουργκέσκου, Χ. Μπερκτάν (επιμ.), Χ. Κουλούρη (διεύθ.), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βιβλίο Εργασίας 1*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 55.

[211]. Α. Παππάς, «Δέκα Μικροί Μύθοι για το 1821», εφ. Το ΒΗΜΑ, 25-03-2006.

[212]. Α. Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών Κίνδυνος»*, Αθήνα 2001, σ. 104.

[213]. Κ.Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, σ. 539.

[214]. Σ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 1, Β' έκδοσις, εν Λονδίνω 1860, σ. 194· Γ' έκδοσις, εν Αθήναις 1888, σ. 153. Την γνώση αυτού του περιστατικού οφείλω στο blog Cacofonix.

[215]. Κ. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περί της Αυτονομίας της Ελλάδος Πολέμου των Κρητών*, εν Αθήναις 1859, σσ. 1-2.

[216]. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σσ. 21-22. Επίσης Α. Πολίτης, «Φεγγαράκι μου Λαμπρό... Απόπειρα για Ένα Μικρό σχέδιασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του «Κρυφού Σχολείου», εφ. Η ΑΥΓΗ, 1994. Και στον τόμο του ίδιου *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σσ. 25-26. Το ίδιο άρθρο επίσης στην ΑΥΓΗ, 22-3-2007.

[217]. Ι. Ρίζος-Νερούλος, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνησι 1870, σ. 64. Πρωτότυπη έκδοση: J. Rizo-Néroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne, seconde édition revue et augmentée*, Genève-Paris 1828, σ. 51 (στην Α' έκδοση, Genève-Paris 1827, σ. 45).

[218]. Γ. Βλαχογιάννης, «Το κρυφό Σχολειό», *Νέα Εστία* 38, 1945, σσ. 678-683.

[219]. Α. Πολίτης, «Φεγγαράκι μου Λαμπρό... Απόπειρα για Ένα Μικρό σχέδιασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του «Κρυφού Σχολείου», στον τόμο του ίδιου, *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σ. 26.

[220]. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *Ελλάς, Η Ιστορία και ο Πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους από τις Απαρχές μέχρι Σήμερα*, τ. Β', *Οι Μετά την Άλωση Χρόνοι και το Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος*, Αμαρουσίον Αττικής 1998, σ. 38. Και στην νεότερη επανέκδοση του έργου αυτού, *Ελλάδα, το Παρελθόν και το Παρόν του Ελληνισμού*, τ. Β', *Αρχαιότητα – Βυζάντιο – Νεότεροι Χρόνοι – Σύγχρονη Ιστορία*, Αθήνα 2007, σσ. 397-398.

[221]. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Το Κρυφό Σχολειό και πάλι» [2005], *Αρδην* 64, 2007, σ. 37.

[222]. Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα 2006, σσ. 362-364.

[223]. Κ.Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, σ. 539.

[224]. Κ.Μ. Κούμας, *όπ. παρ.* σ. 540.

[225]. Κ.Μ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, σ. 555.

[226]. Ι. Ρίζος-Νερούλος, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνησι 1870, σ. 39-40. Πρωτότυπη έκδοση: J. Rizo-Néroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne, seconde édition revue et augmentée*, Genève-Paris 1828, σ. 24-25 (στην Α' έκδοση, Genève-Paris 1827, σ. 25).

[227]. Π. Στάθη, *Χρυσάνθος Νοταράς, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, *Ανάλεκτα της καθ' ημάς Ανατολής* 6, Αθήνα 1999, σσ. 39-40.

[228]. Κ.Μ. Κούμας, *όπ. παρ.* σ. 540.

[229]. Ι. Ρίζος-Νερούλος, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνησι 1870, σ. 67. Πρωτότυπη έκδοση: J. Rizo-Néroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne, seconde édition revue et augmentée*, Genève-Paris 1828, σ. 57 (στην Α' έκδοση, Genève-Paris 1827, σσ. 47-48).

[230]. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, εν Ιταλία 1806, βιβλίο ε', *Η Ανάσταση του Γένους*, γ' (στην έκδοση Γ. Βαλέτα σσ. 207-208).

[231]. Το παράθεμα αυτό στο Χ. Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *Ελλάς, Η Ιστορία και ο Πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους από τις Απαρχές μέχρι Σήμερα*, τ. Β', *Οι Μετά την Άλωση Χρόνοι και το Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος*, Αμαρούσιον Αττικής 1998, σ. 43. Και στην νεότερη επανέκδοση του έργου αυτού, *Ελλάδα, το Παρελθόν και το Παρόν του Ελληνισμού*, τ. Β', *Αρχαιότητα – Βυζάντιο – Νεότεροι Χρόνοι – Σύγχρονη Ιστορία*, Αθήνα 2007, σ. 409.

[232]. Το παραπάνω κείμενο του παρόντος διατάγματος στον τόμο Δ. Νικολαΐδου, *Οθωμανικοί Κώδικες, ήτοι Συλλογή των εν Ενεργεία Νόμων, Κανονισμών, Διαταγμάτων και Οδηγιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, εν Κωνσταντινουπόλει 1869, σ. 33. Το ίδιο στον τόμο της Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου(εκδ.), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους, Κείμενα-Πηγές: 1830-1914*, ΙΑΝΕ 4, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 73. Το ίδιο και στον τόμο Μ-Λ. Μουρτζέσκου (επιμ.), Χ. Κουλούρη (διευθ.), *Έθνη και Κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, Βιβλίο Εργασίας 2*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 39. Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί στο ως άνω έργο η καθηγήτρια Κουλούρη και οι συνεργάτες της προτίμησαν να μεταφράσουν το σχετικό κείμενο του Χάττι Χουμαγιούν από την αγγλική μετάφραση, και όχι να παραθέσουν απευθείας την επίσημη ελληνική μετάφραση της εποχής εκείνης. Έχουν άραγε μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην αξιοσύνη του αγγλόφωνου μελετητή από τις ικανότητες των Ελλήνων δραγουμάνων της Πύλης; Ή μήπως είναι πιο in να μεταφράζουμε από τα αγγλικά, παρά να παραθέτουμε την επίσημη ελληνική μετάφραση;

[233]. Κ. Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2004, σ. 35.

[234]. Δ. Λαζαρίδης, «Η Ελληνική Παιδεία στον Πόντο», στο έργο, *Πόντος, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 1125-1126.

[235]. Κ. Φωτιάδης, όπ. παρ. σ. 36.

[236]. Ο σχετικός πίνακας στο Α.Υ. Παυλίδης, *Το φροντιστήριο Τραπεζούντας (1900-1914) και η Ιδεολογική Κυριαρχία των Ελλήνων στον Πόντο, Αρχείον Πόντου*, παράρτ. 24, Αθήνα 2004, σ. 123.

[237]. Σ. Πελαγίδης, «Κρυπτοχριστιανοί ή Κρυπτομουσουλμάνοι; Προβλήματα από Προξενικές Εκθέσεις για τις Πρώτες Κινητοποιήσεις των Κρυπτοχριστιανών του Πόντου (1857)», στον τόμο «*Η καθ' ημάς Ανατολή*», *Αφιερωματικός Τόμος στον Κωνσταντίνο Δεληκωνσταντή*, Φλώρινα 2005, σσ. 129-140. Κ. Φωτιάδης, όπ. παρ. σ. 33.

[238]. Α. Λιάκος, «Είναι Μύθος το «Κρυφό Σχολειό»;», εφ. Το ΒΗΜΑ, 8-3-1998.

[239]. Φ. Κακριδής, «Μύθος ή Θρύλος το Κρυφό Σχολειό;», εφ. Το ΒΗΜΑ, 22-2-1998.

[240]. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 88-90.

[241]. Κ. Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2004, σσ. 65-66, όπου συγκεκριμένα παραδείγματα από την περιοχή του Πόντου.

[242]. *Υπόμνημα της Α.Υ. του επί των Εξωτερικών Υπουργού της Υψηλής Πύλης προς τους εν Κωνσταντινουπόλει Αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων περί της Εφαρμογής του Χάττι-ι-Χουμαγιούν*, Μάιος 1867, στον τόμο Δ. Νικολαΐδου, όπ. παρ. σ. 46. Το ίδιο και στον τόμο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου(εκδ.), όπ. παρ. σσ. 83-84.

[243]. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σ. 254.

[244]. Το σχετικό απόσπασμα του παραπάνω Υπομνήματος στο σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας της Γ' Λυκείου των Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη (1789-1909)*, Έκδοση Κ', Αθήνα 2005, σ. 291.

[245]. Σ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1, Β' έκδοσις, εν Λονδίνω 1860, σ. 194· Γ' έκδοσις, εν Αθήναις 1888, σ. 153.

[246]. Το Δ. Νικολαΐδου, *Οθωμανικοί Κώδικες, ήτοι Συλλογή των εν Ενεργεία Νόμων, Κανονισμών, Διαταγμάτων και Οδηγιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, εν Κωνσταντινουπόλει 1869, σσ. 33-34. Το ίδιο στον τόμο της Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου(εκδ.), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*,

η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους, *Κείμενα-Πηγές: 1830-1914, IANE 4*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 73.

[247]. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 13.

[248]. Α. Ηρακλείδης, «Η Ανάγκη για Μύθους. 25η Μαρτίου και Κρυφό Σχολειό», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2007.

[249]. Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία στο Εικοσιένα, Μύθοι και ιδεολογήματα», εφ. Τα ΝΕΑ, 22-3-2005. Του ίδιου, «Η Εκκλησία, το Κράτος και οι Μύθοι. Με Αφορμή την Πρόσφατη «Διένεξη», εφ. Τα ΝΕΑ, 26-8-2003.

[250]. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *Ελλάς, Η Ιστορία και ο Πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους από τις Απαρχές μέχρι Σήμερα*, τ. Β', *Οι Μετά την Άλωση Χρόνοι και το Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος*, Αμαρούσιον Αττικής 1998, σ. 38. Και στην νεότερη επανέκδοση του έργου αυτού, *Ελλάδα, το Παρελθόν και το Παρόν του Ελληνισμού*, τ. Β', *Αρχαιότητα – Βυζάντιο – Νεότεροι Χρόνοι – Σύγχρονη Ιστορία*, Αθήνα 2007, σσ. 397-398.

[251]. Α. Πολίτης, «Φεγγαράκι μου Λαμπρό... Απόπειρα για Ένα Μικρό σχέδιασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του «Κρυφού Σχολειού», εφ. Η ΑΥΓΗ 1994. Επίσης στον τόμο του ίδιου, *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σ. 29. Το ίδιο άρθρο επίσης στην ΑΥΓΗ, 22-3-2007.

[252]. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 20.

[253]. Α. Δημητρακόπουλου (αρχιμανδρίτου), *Επανορθώσεις Σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική Φιλολογία του Κ. Σάθα, μετά και τινών Προσθηκών*, Τεργέστη 1872, σ. 44.

[254]. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 19. Το αυτούσιο κείμενο του Κανέλλου βλ. Α. Δημητρακόπουλου (αρχιμανδρίτου), *όπ. παρ. σ. 49*.

[255]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ. σ. 19*.

[256]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ. σ. 22*.

[257]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ. σ. 21*.

[258]. Α. Πολίτης, «Φεγγαράκι μου Λαμπρό... Απόπειρα για Ένα Μικρό σχέδιασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του «Κρυφού Σχολειού», εφ. Η ΑΥΓΗ 1994. Επίσης στον τόμο του ίδιου, *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σ. 29. Το ίδιο άρθρο επίσης στην ΑΥΓΗ, 22-3-2007. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ. σσ. 20-21*.

[259]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ. σ. 23*.

[260]. Α. Δημητρακόπουλου (αρχιμανδρίτου), *Επανορθώσεις Σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική Φιλολογία του Κ. Σάθα, μετά και τινών Προσθηκών*, Τεργέστη 1872, σ. 44.

[261]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ. σ. 29*.

[262]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ. σ. 51*.

[263]. Π. Στάθης, «Το Κρυφό Σχολειό: Διαδρομές του Μύθου, Διαδρομές της Ιστορίας», εισήγηση στο συνέδριο «Η ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας», 2001, δημοσιευμένα (και) σε αρχείο pdf στο cd-rom που συνοδεύει το του *Historein/Ιστορείν 4*, 2003-2004, σ. 2 (του pdf).

[264]. Γ. Κατσιαμπούρα, «Το Κρυφό Σχολειό και ο Γρηγόριος Ε'», εφ. Η ΑΥΓΗ, 24-3-2004.

[265]. Α. Πολίτης, «Φεγγαράκι μου Λαμπρό... Απόπειρα για Ένα Μικρό σχέδιασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του «Κρυφού Σχολειού», εφ. Η ΑΥΓΗ 1994. Επίσης στον τόμο του ίδιου, *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σσ. 27-28. Το ίδιο άρθρο επίσης στην ΑΥΓΗ, 22-3-2007.

[266]. Ι. Ρίζος-Νερούλος, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνησι 1870, σ. 64. Πρωτότυπη έκδοση: J. Rizo-Néroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne, seconde édition revue et augmentée*, Genève-Paris 1828, σ. 51 (στην Α' έκδοση, Genève-Paris 1827, σ. 45).

[267]. Ι. Ρίζος-Νερούλος, (1870) σ. 43. J. Rizo-Néroulos, (1828) σ. 30, (1827) σ. 28.

[268]. Ι. Ρίζος-Νερούλος, (1870) σσ. 65-66. J. Rizo-Néroulos, (1828) σ. 52, (1827), σ. 46.

[269]. Α. Πολίτης, «Φεγγαράκι μου Λαμπρό... Απόπειρα για Ένα Μικρό σχέδιασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του «Κρυφού Σχολειού», εφ. Η ΑΥΓΗ 1994. Και στον τόμο του ίδιου *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σ. 28. Το ίδιο και στην εφ. Η ΑΥΓΗ, 22-3-2007.

[270]. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Το Κρυφό Σχολειό και πάλι» [2005], *Αρδην 64*, 2007, σ. 38.

- [271]. Χ. Γ. Πατρινέλης, *όπ. παρ.* σ. 38.
- [272]. Χ. Γ. Πατρινέλης, *όπ. παρ.* σ. 37.
- [273]. Χ. Γ. Πατρινέλης, *όπ. παρ.* σ. 38.
- [274]. Α. Πολίτης, «Φεγγαράκι μου Λαμπρό... Απόπειρα για Ένα Μικρό σχεδιάσμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του «Κρυφού Σχολειού», *εφ. Η ΑΥΓΗ* 1994. Επίσης στον τόμο του ίδιου, *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σ. 28. Το ίδιο άρθρο επίσης στην ΑΥΓΗ, 22-3-2007.
- [275]. Α. Πολίτης, *όπ. παρ.* σ. 27. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σσ. 20-21.
- [276]. Α. Πολίτης, *όπ. παρ.* σ. 28.
- [277]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 21. Εκεί ο καθηγητής Αγγέλου αναφέρεται μόνον στον Κανέλλο, αφού αγνοεί την μαρτυρία του Νερουλού.
- [278]. Ι. Ρίζος-Νερουλός, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνησι 1870, σ. 64. Πρωτότυπη έκδοση: J. Rizo-Néroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne, seconde édition revue et augmentée*, Genève-Paris 1828, σ. 51 (στην Α' έκδοση, Genève-Paris 1827, σ. 45).
- [279]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 27. Το λάθος του Αγγέλου αναπαράγουν όλοι οι επόμενοι αποδομητές ιστορικοί, όπως λ.χ. η ερευνήτρια Γ. Κατσιαμπούρα, «Το Κρυφό Σχολειό και ο Γρηγόριος Ε'», *εφ. Η ΑΥΓΗ*, 24-3-2004, και ο καθηγητής Γ. Κόκκινος, *Διδακτικές Προσεγγίσεις στο Μάθημα της Ιστορίας. Για μια Νέα Διδακτική Μεθοδολογία στην Υπηρεσία της Κριτικής Ιστορικής Σκέψης*, Αθήνα 2006³, σ. 127.
- [280]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 28.
- [281]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 30.
- [282]. Π. Στάθης, «Το Κρυφό Σχολειό του Άλκη Αγγέλου», *εφ. Η ΑΥΓΗ*, 12-4-1998.
- [283]. Για τον Οικονόμο βλ. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 29.
- [284]. Φωτάκου, Πρώτου Υπασπιστού του Θ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα, Αγροτικές Συνεταιριστικές Εκδόσεις, Θεσσαλονίκη* 1977, τ. 1, σ. 27 (*Προκαταρκτικά-Πώς εδιοικούντο αι κοινότητες*).
- [285]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 42.
- [286]. Ν. Δραγούμη, «Απόσπασμα Υπομνημάτων Ανεκδότων», *Πανδώρα*, τόμος 5, τεύχ. 115 της 1 Ιανουαρίου 1855, σσ. 450-451.
- [287]. R. Riaux, *Δυστυχημένη Βόρειος Ήπειρος*, Αθήνα χ.χ., σ. 126.
- [288]. Α. Λιάκος, «Είναι Μύθος το «Κρυφό Σχολειό»;», *εφ. Το ΒΗΜΑ*, 8-3-1998.
- [289]. Α. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 40.
- [290]. Μ. Κ. Παρανίκα, *Σχεδιάσμα περί της εν τω Ελληνικό Έθνει Καταστάσεων των Γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των Αρχών της Ενεστώσης (ΙΘ') Εκατονταετηρίδος*, εν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 105.
- [291]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 48.
- [292]. Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 50.
- [293]. Το παράθεμα στον Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 50.
- [294]. Το παράθεμα στον Α. Αγγέλου, *όπ. παρ.* σ. 47.
- [295]. Τ. Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας, Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τ. 1, εν Αθήναις 1936, σ. LXXIX. Την μαρτυρία αυτήν χρωστώ στον Ν.Β. Χρονόπουλου, *Η Αλήθεια για το Κρυφό Σχολειό*, Αθήνα 2002.
- [296]. Τις σχετικές παραπομπές βλ. στο έργο του Α.Α. Μανδρίκα, «Κρυφό Σχολειό», *Μύθος ή Πραγματικότητα*; Αθήνα 1992, σσ. 111-113.
- [297]. Κ.Μ. Κούμα, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, σ. 539.
- [298]. Χ. Κουλούρη, «Μύθοι και Αλήθειες για το '21», *εφ. Το ΒΗΜΑ*, 25-3-2007.
- [299]. Μ. Ρεπούση, «Ιδεολογικός Πόλεμος με Διδακτικό Άλλοθι», *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 1-4-2007.
- [300]. Β. Κρεμμυδάς, «Αυτόκλητοι Διδάσκαλοι Ιστορίας», *εφ. Τα ΝΕΑ*, 8-6-1999.
- [301]. Β. Κρεμμυδάς, «Ο λόγος περί Ιστοριογραφίας στα μη Ιστοριογραφικά Κείμενα», *Μνήμων* 25, 2003, σ. 206-207. Επίσης και στην αναδημοσίευσή του με τον υπέρτιτλο «Ορθώς Κείμενα» στην *εφ. Η ΑΥΓΗ* 24-9-2004.

[302]. Β. Κρεμμυδάς, όπ. παρ. σ. 207. Το ίδιο και στην εφ. Η ΑΥΓΗ, όπ. παρ.